

1-6 1078 13.50
H 3.1

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS
FŐTITKÁR

XXXVII. kötet

Új folyam III.

1932. 1-3. sz.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület

CLUJ-KOLOZSVÁR

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1932

TARTALOM

TANULMÁNYOK:

<i>Dr. Kristóf György:</i> Báró Eötvös József utazásai Erdélyben — — — — —	1
<i>Dr. Varga Béla:</i> Az individualitás kérdése. I. közl. — — — — —	39
<i>Dr. Hofbauer László:</i> Az Erdélyi Híradó története — — — — —	57
<i>Horváth József:</i> Az angolok Indiában. I. közl. — — — — —	73

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET:

<i>Gróf Wass Béla:</i> Elnöki megnyitó az E. M. E. 1932 február 28-án tartott közgyűlésén — — — — —	94
<i>Dr. György Lajos:</i> Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum 1931. évfolyamáról — — — — —	95
<i>Dr. Kántor Lajos:</i> A választmány jelentése a közgyűlésnek az E. M. E. 1931. évi működéséről — — — — —	97

ADATTÁR:

Báró Eötvös József levelei gróf Mikó Imréhez (I—X) és a Székely Néplap szerkesztőségéhez. Közli: <i>Dr. Kristóf György</i> — — — — —	103
--	-----

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE:

19 irodalomtörténeti, történeti, etnografiai stb. tárgyú könyv és tanulmány ismertetése — — — — —	116—122
---	---------

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI:

<i>Bányai János:</i> Udvarhely vármegye iszapforrásai — — — — —	1
---	---

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ ív terjedelemben. A folyóirat az EME. Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvosi- és Jogi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-OT

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küld vissza.

13.602

HA 3.13

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS
FŐTITKÁR

XXXVII. kötet

Új folyam III.

1932. 1-12. sz.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ-KOLOZSVÁR

Mínerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1932

TARTALOM.

Tanulmányok:

	Lap:
<i>Asztalos Miklós</i> : A székelyek őstörténete letelepülésükig — — — —	123
<i>Balogh Arthur</i> : A kisebbségek elismerése a nemzetközi jogban — —	174
<i>Banfi Florio</i> : Olasz katonai építészek Erdélyben — — — —	294
<i>Dömötör Sándor</i> : Vida György facetiái — — — —	272
<i>Hofbauer László</i> : Az Erdélyi Híradó története. — — — —	57
<i>Horváth József</i> : Az angolok Indiában — — — —	73, 205
<i>Kristóf György</i> : Báró Eötvös József utazásai Erdélyben — — —	1
<i>Oberding József György</i> : A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban — — — —	308
<i>Varga Béla</i> : Az individualitás kérdése — — — —	39, 142

Kisebb közlemények:

<i>Balogh Jolán</i> : Olasz falfestmények Gyulafehérvárt — — — —	328
<i>Banfi Florio</i> : Filippo Scolari temesi főispán s az Oratorio degli Scolari Firenzében — — — —	229
<i>Csüry Bálint</i> : Pápai Páriz Ferenc Faust-anekdótája — — — —	233
<i>Szabó T. Attila</i> : Kovásznai (Tóth) Sándor Gyöngyösit dicsérő verse	234

Könyv- és folyóiratszemle:

—: Az Erdélyi Római Katolikus Státus. V. J.-től — — — —	116
<i>Balogh Arthur</i> : Die Autonomie in Religions- und Schulfragen der sseklerischen und sächsichen Gemeinschaften in Siebenbürgen	241
<i>Bessenyei György</i> : Anyai oktatás. <i>Heszke Bélától</i> — — — —	354
<i>Bessenyei György</i> : Magyarság. A Magyar Néző. <i>Heszke Bélától</i> —	354
<i>Biró Vencel</i> : A kolozsvári piarista templom alapítása. <i>Kekel Bélától</i>	241
<i>Bognár Cecília</i> : Az osztályozás. <i>Ópra Benedektől</i> — — — —	354

	Lap:
<i>Császár Elemér</i> : Arany és az utókor. <i>Heszke Bélától</i> — — — —	354
<i>Dékány István</i> : Az emberi jellem alapformái. <i>Venczel Józseftől</i> —	355
<i>Daicovici, C.</i> : Micia. I. Cercetări asupra castrului. <i>Ferenczi Sándortól</i>	242
<i>Domokos Pál Péter</i> : Székely faeke. V. J.-től — — — —	242
<i>Dömötör Sándor</i> : A néprajzi gyűjtés. V. J.-től — — — —	242
<i>Gál Kelemen</i> : Brassai Sámuel. <i>Kész Antaltól</i> — — — —	242
<i>Gálos Rezső</i> : Faludi Ferenc Shakespeare meséje. <i>Heszke Bélától</i> —	355
<i>György Lajos</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagyenyedi vándorgyűlésének 1931. évi Emlékkönyve. M.-től — — — —	241
<i>Haáz Ferenc Rezső</i> : A székely ványoló. V. J.-től — — — —	117
<i>Haáz Ferenc Rezső</i> : Az udvarhelyszéki székely szekér. V. J.-től —	243
<i>Hajnal Mátyás</i> : Az Jesus szívét szerető szíveknek ájtatosságára színes képekkel kiformáltatott könyvecske. <i>Vigh Károlytól</i> — —	356
<i>Hofbauer László</i> : Gárdonyi Géza szegedi újságíróskodásának története. K. B.-től — — — —	243
<i>Hoffmann Edit</i> : Henrik csukárdi plébános miniátor. <i>Ferenczi Sándortól</i> — — — —	243
<i>Hoffmann Edit</i> : Die Verwendung von Stichen im Kunstbetrieb Ungarns. <i>Ferenczi Sándortól</i> — — — —	356
<i>Hoffmann Edit</i> : Barabás Miklós. <i>Ferenczi Sándortól</i> — — — —	356
<i>Horváth János</i> : Kazinczy emlékezete. <i>Heszke Bélától</i> — — — —	244
<i>Incze Gábor</i> : A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. <i>Iffj. Kristóf Györgytől</i> — — — —	357
<i>Jakabffy Elemér</i> : Ünneplő beszédek. V. J.-től — — — —	118
<i>Jancsó Benedek</i> : Erdély története. <i>Biró Venceltől</i> — — — —	117
<i>Jancsó Elemér</i> : Északi rokonainknál. <i>Venczel Józseftől</i> — — — —	244
<i>Kelemen Lajos</i> : Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848—49-i élményeiről. <i>Szabó T. Attilától</i> — — —	116
<i>Késmárky Gergely</i> : Páneurópa és a kisebbségi kérdés. V. J.-től — —	118
<i>Korányi Frigyes báró</i> : A propaganda. <i>Venczel Józseftől</i> — — —	119
<i>Kós Károly</i> : Kalotaszeg. <i>Venczel Józseftől</i> — — — —	244
<i>Kovács Alajos</i> : Az állás nélküli diplomások kérdéséhez. <i>Venczel Józseftől</i>	357
<i>K. A. Akadémikusok életkora</i> . V. J.-től — — — —	357
<i>Kristóf György</i> : Tudományművelés kollégiumainkban. <i>Rajka Lászlótól</i>	119
<i>Lampérth Géza</i> : A pápai református főiskola története. <i>Heszke Bélától</i>	245
<i>Lükő Gábor</i> : Székely tűzhelyek. Székely házak. V. J.-től — —	245
<i>Madarassy László</i> : A magyar pásztorművészetről V. J.-től — —	358
<i>Müller, Erich</i> : Das Collegium Musicum in Kronstadt. <i>Venczel Józseftől</i>	120
<i>Négyesy László</i> : Kazinczy pályája. K. B.-től — — — —	120
<i>Németh Gyula</i> : A nagyszentmiklósi kincs feliratai. <i>Ferenczi Sándortól</i>	358

	Lap:
<i>Papp József</i> : Az erdélyi székelyek vallási és tanügyi önkormányzata. Venczel Józseftől — — — — —	120
<i>Pauler Ákos</i> : Goethe bölcsesége. <i>Kekel Bélától</i> — — — — —	358
<i>Pazurkievicz Szaniszló</i> : A mai magyar irodalom. <i>Tófalvi Györgytől</i>	359
—: Péterfy Jenő zenekritikái. <i>K. B.-tól</i> — — — — —	120
—: Péterfy Jenő dramaturgiai dolgozatai. <i>Ópra Benedektől</i> — —	360
<i>Radnóti István</i> : A magyar falu sorsa Erdélyben. <i>V. J.-tól</i> — — —	245
<i>Rajka László</i> : Jókai Kalandora. <i>Heszke Bélától</i> — — — — —	245
<i>Roska Márton</i> : Kelta sír Nagyenyeden. <i>Ferenczi Sándortól</i> — —	121
<i>Roska Márton</i> : A kettős, ellentett élű vörösréz csákány stratigrafiai helyzete Erdélyben. <i>Ferenczi Sándortól</i> — — — — —	121
<i>Roska M.</i> Keltisches Grab aus Siebenbürgen. <i>Ferenczi Sándortól</i> —	360
<i>Rosner Károly</i> : Az új magyar fametszet. <i>Venczel Józseftől</i> — —	121
<i>Sajó Sándor</i> : A mai magyar stílus csufságai. <i>Heszke Bélától</i> — —	361
—: Siralmas Panasz. <i>K. B.-tól</i> — — — — —	245
<i>Szeibert János</i> : Amerikai falu-analízis. <i>Venczel Józseftől</i> — —	122
<i>Szondy György</i> : A magyar ifjúsági irodalom gyermekkora. <i>Vigh Ká- rolytól</i> — — — — —	361
<i>Temesváry János</i> : Az erdélyi püspöki szék betöltése. <i>Sz.-tól</i> — —	246
<i>Vajthó László</i> : Kazinczy pályája. <i>Kekel Bélától</i> — — — — —	118
<i>Vajthó László</i> : Magyar Irodalmi Ritkaságok. <i>K. B.-tól</i> — — —	119
<i>Zlinszky Aladár</i> : Az eufémizmus. <i>Kekel Bélától</i> — — — — —	122

Adattár:

<i>Balogh Ödön</i> : Néprajzi jegyzetek a gyimesfelsőlöki és gyimesközép- löki csángokról — — — — —	332
<i>György Lajos</i> : Dr. Borbély István életrajza és irodalmi munkássága (1886—1932.) — — — — —	236
<i>Kristóf György</i> : Báró Eötvös József levelei gróf Mikó Imréhez (I—X) és a Székely Néplap szerkesztőségéhez — — — — —	103

Erdélyi Múzeum-Egyesület:

<i>György Lajos</i> : Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum 1931. évfolya- máról — — — — —	95
<i>Kántor Lajos</i> : A választmány jelentése a közgyűlésnek az E. M. E. 1931. évi működéséről — — — — —	97
<i>Gróf Wass Béla</i> : Elnöki megnyitó az E. M. E. 1932. február 28-án tartott közgyűlésén — — — — —	94

Bibliografia:

Ferencki Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év 362

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályának közleményei:

<i>Balogh Ernő:</i> A meziádi „Czárán“ cseppkőbarlang	— — — —	40
<i>Bányai János:</i> Udvarhely vármegye iszapforrásai	— — — —	1
<i>Bányai János:</i> A hargitai opálbarlang	— — — —	54
<i>Szádeczky K. Gyula:</i> Oligocenkori trachyt-vulkán nyoma Kolozsvár határában	— — — —	19
<i>Szádeczky K. Gyula:</i> A helvetien transgressió konglomerátja és sarmatien kavicsok Kolozsvár környékén	— — — —	25

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei:

<i>Koleszár László:</i> Dr. Török Imre (1885—1932.)	— — — —	15
<i>Pártos Ervin:</i> A bőrgyártással kapcsolatos betegségek	— — — —	23

Báró Eötvös József utazásai Erdélyben.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történet-tudományi szakosztályának 1931 január hó 29-én tartott szakülésén.

Irta: Dr. Kristóf György.

I. Bevezetés.

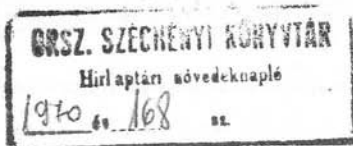
Egy élő hasonlat. Mit tanult és mit tudhatott Eötvös Erdélyről?

Az élet gyakran hübb, éberebb filológus, mint akármelyik szaktudomány. Egy-egy találó gondolat, megragadó hasonlat, noha könyvek nem őrzik, fölszáll és tovább él az ajkakon, ha csupán ajakról szállt el, de szívekben is, ha szívből, őszinte meggyőződésből, benső megértésből pattant elő . . .

A jelen század második lustrumában, báró Eötvös József halála után majdnem négy évtized múlva, az erdélyi ág. evangélikus szász püspök, Teutsch Frigyes, Erdély multjának kiváló ismerője s az erdélyi szász nép és szász ág. ev. egyház történetének külföldön is nagyra becsült monográfusa, egyházvizsgálattal kapcsolatos püspöki hivatalos körútja rendjén meglátogatta Szászvárost is, ezt a nyelvileg és felekezetiileg nagyon sokszínű helységet. Szokás szerint megjelentek előtte üdvözlő tiszteletük kifejezése végett a város különböző anyanyelvű és felekezetű erkölcsi és társadalmi testületei. E tisztelgő küldöttségek között természetesen ott volt az ősrégi református Kún-kollégiumé is. A szászok nagytekintélyű püspöke és a szász nép kitűnő történetírója a gyökeresen magyar tanintézet küldöttségének üdvözlő beszédére báró Eötvös József szavaival felelt, mondván, hogy a tudomány olyan, mint egy nagy hegy. A különböző nemzetek és felekezetek különböző pontról kiindulva s különböző úton, de mindnyájan a hegyre felmenni törekcszenek. Minél magasabbra jutnak a hegyen, annál többet látnak. S mikor a csúcsra feljutnak, egymással találkoznak s kézfogással köszöntik egymást. Kívánta, hogy mihamarabb eljusson a magyar és szász nemzet a tudomány csúcsára, hogy ott barátilag kezét szoríthassanak.

... Csak akinek alkalmá volt egyes lakosságú s különböző felekezetű vidéken jó szándékkal s nemes elgondolásokkal részt venni a közösség társadalmi és politikai nyilvános életében, az tudja és érzi át

Erdélyi Múzeum 37. évfolyam.

igazán, hogy mennyire találó, szemléletes és mennyire bölcs és igaz e hasonlat. Reám egyenesen feledhetetlen hatást tett. Csak az lepett meg, hogy a szász püspök Eötvösnek olyan mondására hivatkozott, amelyiket én nem ismertem, amelyikre Eötvösnél nem emlékeztem. A fiatal s becsvággyal telt magyar irodalomtanár érthetően röstelkedett magában ismereteinek hiányossága miatt. Mi sem volt természetesebb, minthogy neki feküdt Eötvös összes műveinek: kereste, meg akarta találni valamelyik kötetében, valamelyik művében a hivatkozott hasonlatot. Hasztalan, mert e hasonlat az összes művekben nincs benne, fel nem található. Nem hivatkozik rá sem a Voinovich, sem a Ferenczi Zoltán Eötvös életrajza.

Pedig e megörökítésre nagyon is méltó és érdemes hasonlat valóban Eötvös mondása, eredeti hasonlata, tőle származik. 1859-ben használta Eötvös Erdélyben, Besztercén, a szász honismertető egyesület (Verein für Siebenbürgische Landeskunde) évi nagygyűlésének egyik ünnepi lakomáján német nyelven mondott pohárköszöntőjében. Mivel a beszéd, melyben alkalmazta, csak rövid pohárköszöntő-áldomás, talán azért nincs felvéve az összes művek gyűjteményes kiadásába. Meglehet, azért sem, mert nem a szerző által leírt, csak hallomás útján feljegyzett szövegezésben maradt ránk a Kolozsvári Közlöny c. akkor egyetlen erdélyi magyar napilap egyik hasábján, a besztercei vándorgyűlésről szóló tudósításban. De íme fennmaradt és élt. Sőt nemcsak a szász püspök és történetíró tudatában élt, aki talán a besztercei gyűlésen szintén jelen volt atyjától hallotta, vagy talán a Nagyszebenben megjelenő Siebenbürg. Bote (mely szintén felemlítette röviden Eötvös hasonlatát) egykori hasábjáról¹ emlékezett rá, hanem fennmaradt és élt, mint később tapasztaltam, több szász szellemi munkás és közéleti férfiú emlékeztében is.

Maga ez az egyetlen, de élőnek mondható kapcsolat is eléggé indokolja az Eötvös József és Erdély között kifejlődött viszony részletesebb számbavételét. Pusztán külső adatok elősorolása is igazolná, hogy e viszony sokkal több, mint formáság, alkalmilag felvetődő szerep elmondás. Eötvös kereste és felhasználta az alkalmat, hogy megismerje Erdélyt, Erdély sajátos körülményeit, s amit megismert, azt az igazi kultúrpolitikus bölcseségével értékelte is. Viszont Erdély is szeretettel és rajongó várakozással figyelte Eötvös működését s köszöntötte személyét, valahányszor csak Eötvös Erdély földjén megjelent. A külső adatok felsorolását azonban szerencsés vagyok benső bizonyítékokkal, Eötvösnek gr. Mikó Imréhez, Erdély Széchenyijéhez, írt leveleivel, ez ismeretlen levelek közlésével is tartalmasabbá tenni.

E levelek eredetije Eötvös sajátkezű írásában az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonában a Mikó Imre levelezésében van. Értékük abban

¹ „Baron von Eötvös [brachte] einen geistreichen Toast auf die sächsische Nation, in welchem er das Streben der Kulturnationen mit dem Vorwärtsschreiten Derjenigen verglich, die von verschiedenen Seiten zu der Höhe eines grossen Berges hinaufklimmen. Je höher sie emporkommen, desto näher kommen sie einander.“ L. Siebenbürger Bote. 1860. évf. 670. l.

áll, hogy gazdagítják az ismert Eötvös-levelek aránylag csekély számát.² De áll s főleg abban áll, hogy pontos adatszerúséggel világítják meg az Eötvös közjogi felfogásának egyik nevezetes s következményeinél fogva nagyon is fontos forduló pontját, mindenek felett pedig Eötvösnek Erdélyben tett három utazását, Erdélyhez való egész viszonyát.

E viszony tanulmányozása rendkívül érdekes és tanulságos nemcsak konkrétan, az egyéni élet és jellemrajz teljességéhez hozzátartozó adalékképpen, de mint általános és régi, kereken másfélszázad óta állandó s később, napjainkig sem egészen megszűnt szellemtörténeti jelenség is. Egy történeti értékű életfolytatás rekonstrukciója — s az Eötvös élete kétségtelenül ilyen — hiányos, ha nem foglalja magában mindazokat a mozzanatokot, amelyek a tárgyalt személyiség tevékenységére vonatkoznak. Azonban még a biográfusnak kötelessége sem merül ki csak az adatok hiánytalan számbavételével. Épen a legsajátosabb, az egyéni elemeket magyaráznia is kell. Magyarázat keresés közben kérdések támadnak. A jelen esetben ilyenek: mit tudhatott, tanult Eötvös Erdélyről, mi volt a célja és mik a következményei Erdélybe tett útjainak, miért kellett megtörténniök ez utaknak? A felelet keresés szükségképpen együttjár a más, a több írói életrajzokban előforduló hasonló jelenségekre eszmélkedéssel is. És ekkor az egyéni vonatkozásban feltett kérdések foglalósága kitágul általános problémává: mi volt az az állandó kényszerítő ok, amelynek következményeképpen más írók életrajzában is előfordulnak az Eötvöséhez hasonló sajátos jelenségek, erdélyi utazások?

Az általános vonatkozásban feltett probléma vizsgálata rendjén aztán lépésről-lépésre kényszerüleg közelednünk kell, mint egykor a szerecséslen Oidipusnak, a lesújtóan nyers valóság felismeréséhez, mely a rejtélyt egyéni és szellemtörténeti kapcsolatban egyaránt megoldja: Magyarország, a magyarországi politikai és szellemi élet vezető férfiai, mértékadó egyéniségei nem ismerték Erdélyt. Eötvös—Oidipus e sajátos, érthetetlennek tetsző szfinkszról a következő szavakkal tesz keserű vallomást, még pedig nem is a messzi távolból, hanem második erdélyi útja után a gróf Mikó Imréhez 1860. szept. 4-én írt levelében: „Erdély állapotjai Magyarországon sokak előtt ismeretlenek s igen kevés található, ki régi törvényes viszonyaitokat, az egyes családok és vidékek érdekeit tisztán fogná fel...”

E ma már több mint másfélszázados problémának, mint általános szellemtörténeti jelenségnek elemzését és kifejtését más alkalomra

² A Voinovich szerkesztette báró Eötvös József: Összes munkái-nak XX. kötetében közölt Eötvös-levelek száma 101; a Magyar Paedagogia 1913. évf.-ban megjelent 1. levél; az Egyet. Phil. Közlöny 1914. évfolyamában Zolnai Béla Eötvösnek német tudósokhoz német nyelven írt 3 levelét közli; Gesztési László a Magyar Figyelő 1913. évf. III. k. 5-öt; van még pár Eötvös-levél a Budapesti Hírlap 1913. é. 153. és 215. számában is. Legújabban Morvay Győző közölt (Irodalomtört. Közlemények 1929. és 1930. évf.) 29 Eötvös-levelet, melyeket mind az apa intézett fiához, Lorándhoz, s amelyek rendkívül becses, nevelési célra is kitűnően felhasználható anyagot tartalmaznak. Mindössze sem tesz ki másfél százat az eddig ismert Eötvös-levelek száma.

tartva fenn, most csak mint egyéni sajátosságot vizsgálom Eötvös pályája keretében s az ő erdélyi utazásainak ismertetése rendjén.

Mindenekelőtt, mint önként jelentkező előfeltétellel az itt következő megértéséhez, tisztában kell lennünk azzal, hogy mit tudhatott, tanulhatott Eötvös Erdélyről a szülői házban, iskolai nevelése rendjén mindaddig, míg tanulmányai végeztével kilépett az életbe.

A báró Eötvös családnak Erdéllyel s az erdélyiekkel kapcsolatai nem voltak. Az Eötvös család Bereg- és Szatmármegyékben volt törzsökös. Itt volt birtoka s a családtagok is e két vármegye, főként pedig Szatmár életében szerepeltek, jobbára azonban csak a XVIII. sz. elejétől, az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűnésétől kezdődőleg. Bereg- és Szatmármegyék régebben, a XVII. sz.-ban sokszor jutottak az erdélyi nemzeti fejedelmek érdekkörébe. 1711-től kezdve azonban még a szomszédos vármegyéknek sem kellett sokat törődniök azzal, mi történik Erdélyben. E mellett az Eötvös családnak vérségi kapcsolatai sem voltak Erdélyben. Adataink tanúsága szerint az Eötvös-család nem adott Erdélybe sem völegényt, sem menyasszonyt, de ilyet nem is keresett. Így hát a családban Erdélyről különösebb, közvetlenebb szó nem is esett. Nem különösen az Eötvös Ignácban, hősünk apjának házában, kinek már a birtokai, hivatalnokoskodásai is jóval távolabbra estek Erdélytől, s akinek felesége, költőnk anyja, már nem is volt magyar, hanem westfáliai német, aki magyarul soha sem tanult meg, műveltségében, gondolkozásában német nő maradt.³ Vegyük hozzá az apa, Eötvös Ignác, közismerten aulikus felfogását s akkor meggyőzően áll előttünk a való: ebben a családban, ilyen környezetben Erdély aligha volt beszéd-tárgy is. Előbb és többször fordulhatott elő tán Galicia vagy Bukovina is, mint Erdély, amely a birodalomnak olyan kicsi tartománya, hogy nem is számít.

S vajmi keveset tanulhatott Eötvös Erdélyről az iskolában is. Az iskolai földrajz-tanítás ebben a korban még minimális. S hogyan jutott volna abban a szűk keretben megfelelő hely Erdély földirata számára? Hiszen mi je volt az impériumnak, az osztrák császárságnak ez a legkeletebbre eső tartományocskája? Elég volt tudni, hogy van. Legfőbb még annyit taníthattak róla, hogy aranyban, ezüstben, sóban gazdag. De hát Istenem, hány tartománya van még a császárnak Európában? A néprajzi leírás sem volt több ennél. Jó, ha az itt lakó nemzeteknek legalább a nevét fölemlítették. Egyetlen dolog volt, amit Erdélyről tudni kellett az, hogy a császártól függő katonai parancsnokság Nagyszebenben székel. Valószínű, hogy valamivel jobb volt a helyzete Erdélynek a történelmi oktatásban, legalább az 1711-ig terjedő időket illetőleg. Akármennyire szűken s akármennyire mostoha felfogással tanították az iskolában Magyarország történetét, Erdéllyel is kellett foglalkozni már csak azért is, mert Erdély néha nemcsak Magyarországgal viselt háborút, de magának a császárnak is okozott kellemetlenséget mindaddig, míg aztán a Leopoldi diploma rendet nem teremtett. Azóta

³ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. 91. l.

Erdély nagyfejedelemséggé fejlődött a Habsburgok kegyességéből s megszabadulva a töröktől, a szebeni császári katonai parancsnok és a Bécsben székelő kancellária gondviselése mellett böles és békességes kormányzásban részesül.

A régebbi múltnak némi vázlatos sejtetése, a jelen helyzetnek egyszerű közjogi megnevezése, mindössze ennyit tudhatott, tanulhatott Eötvös Erdélyről a középiskolában, sőt az egyetemen is. Mert Erdély Magyarországra nézve is külön állam volt. Az uralkodó szempontjából meg épen jelentéktelen tartományocska.

Az életbe kilépő Eötvös az eszmék és elvek embere volt. Doktriner természetét mutatja az, hogy megszerzi ugyan az ügyvédi diplomát, bár érzi, tudja, hogy nem fogja használni. Fejér megyében, meg a kancellárián hivatalt vállal, de onnan hosszabb időre eltávozik Pozsonyba hallgatni az országgyűlési tárgyalásokat, utóbb pedig hivataláról, melyet különben is csak atyja kívánságára foglalt volt el, rövidesen lemond. Költészettel foglalkozik, történettudományi meg jogi kérdésekbe (*Szegénység Irlandban, Zsidók emancipációja, Vélemény a fogházjavítás ügyében*) merül el. Rengeteget tanul könyvekből, amelyekben azonban magyar viszonyokról alig van szó, Erdélyről még kevésbbé. És tanul közvetlenül is emlékezetes utazása (1836—7) alatt, amely azonban még távolabbra vitte Erdélytől. Ismerve tanulmányait, utazását, költői, hírlapírói és tudományos műveit, hivataloskodását, országgyűlési beszédeit, barátait és egész környezetét, semmi kétségünk nem lehet abban, hogy a doktriner Eötvös reális Erdélyismerete a nagy iskolában, az életben sem vált sokkal gazdagabbá, mint volt eladdig. A hiányt a költő, az eszmék embere nem nagyon érezte. Nincs is szüksége rá az olyan kiválóan bölcselő elmének, mint amilyen Eötvös, akinek intuitív szemlélete tisztán és helyesen tudta összefoglalni az egyes jelenségeket, habár közöttük néha, napsugár még nem járván, árnyék volt és aki tudott érvényes igazságokat felismerni s azokról helytálló, rendszeres összefüggést szerkeszteni a nélkül, hogy kénytelen legyen hitetlen Tamásként minden egyes konkrétumot újjával kitapogatni. Reális, helyszíni, közvetlen ismeretre a gyakorlat emberének van szüksége.

Ennek következtében nem feltűnő, hogy Eötvös minisztersége előtt, általában a szabadságharcot követő abszolutizmusig, Erdéllyel közvetlenebbül meg nem ismerkedett. Amit azonban megismert, azt jól és helyesen ismerte meg.

Egy Háromszék vármegyében született. Nagyenyeden tanult s utóbb a magyar névnek a nemzetközi, de különösen az angol tudományos világban is becsületet kivívó székely diák az, akinek pályafutásával, jellemzésével kapcsolatban Eötvös először foglalkozott konkrétan Erdéllyel, Erdély külön, sajátos helyzetével s az egyetemes magyarság keretében fennálló fontosságával. Körösi Csoma Sándor ez a férfiú. A Magyar Tud. Akadémiában 1843 okt. 8-án Eötvös mondott felette emlékbeszédet, a maga nemében legszebbet, minden tekintetben klasszikusat.

Ez emlékbeszéd művészi formája, gazdag gondolati tartalma, fennkölt felfogása sokkal nyilvánvalóbban ismeretes, semhogy szükség volna

emlékezetbe idézésre. A kitartó akarata, az önzetlen haza- és tudományszeretetnek valóságos apotheozisa közben mutatja fel a beszéd Kőrösi Csoma lelki nagyságát, méltatja tudományos kutatásait s koszoruzza meg nagyszerű példaadását. Ez eszmei szempontok művészi kifejezése mellett kellemesen érintette és érinti még ma is az erdélyi ember lelkét az, hogy Eötvös, ami keveset akkor tudni lehetett a Kőrösi Csoma családi viszonyairól, enyedi tanulmányairól, mindazt érezhetőleg és pontosan ismerte, s hogy pl. az enyedi Bethlen-kollegium szellemét, melytől Kőrösi akarata szikrát fogott, hűen és igazán szemléltette.⁴

Eötvös Erdély problémájával teljes közvetlenségében is foglalkozik mindjárt beszédének bevezető részében. „Kőrösinek hazája Erdély — úgymond. Ha az országok politikai felosztását, ha földleírási kézikönyveinket tekintjük, ő nem honfitársunk.“ Majd Erdélynek akkor is fennálló tényleges különállásával szemben kérdi Kőrösiről: „... De midőn a gyermekszív elődei emlékénel először feldobogott, midőn az ifjú az ősök ismeretlen honát keresve útnak indult: nem a mi elődeink nyomdokát kereste ő? Mi vala az, mi lelkét föltartá, annyi sanyaruságok között, mi őt veszély s szenvedésektől környezve csüggedni nem hagyá? Nem azon remény volt-e ez, hogy majdan évek után, Ázsia határain, a góbi puszta, vagy ott, hol a Himalaya csúcsai az ég felé nyúlnak, fel fogja találni azt a népet, mely nyelvén, a mi nyelvünkön szól, melyben vérét, a mi vérünket ismerheti el, melynek fiait kebléhez szorítva, másfél ezrednyi elválás után magyar magyarral ismét ölelkezhetik!“ Az egész magyarság etnológiai egységére, dicsőséges és szenvedésekkel telt közművelődési multjára utalással állapítja meg, hogy annak a Kőrösi Csoma Sándornak emléke, „ki óriási szeretetében nem Magyarország és Erdély, de népünknek a széles világ bármily részében lakó gyermekeit fogta körül“, bár Erdélyben született, mégis a magyarság egyetemének drága kincse. Beszédének idevágó részében van egy időszerű gondolati tartalom, mely az akkori politikai törekvéseknek megfelelően a két külön haza unióját hangsúlyozza. De van egy mélyebb történetbölcseleti, egy sub specie aeterni elem is, mely szintén világosan felismerhető s amely ellentétben amazzal, mindenkor, tehát ma is időszerű s az is marad örökké, t. i. a magyarságnak politikai határok által el nem korlátozható ethnologiai, nyelvi és közművelődési összetartozása, melynek épen Kőrösi Csoma élete és emléke a legszebb bizonyítéka.

Elég, hogy Eötvösnek ez az emlékbeszéde minden sorban, minden szóban telítve van őszinte Erdélyszeretettel, Erdély múltjának és jövődjének rokonszenves, megértő megítélésével. Kőrösi önzetlen alakja csakugyan alkalmas arra, hogy annak a lelkében, ki őt tanulmányozza, szeretet támadjon egész Erdély iránt. És alkalmas arra is, hogy a Kőrösi Csomával foglalkozó tudós, író, személynél meleg szeretettel vegye körül Erdély egész magyarsága. Eötvös meleg szeretettel magasztalta Erdély kitűnő fiát, Erdély is szeretettel gondolt az őshazát

⁴ Nem rajzol szálnalmas torzképet, mint egyik modern regényírónk, Szántó György *A bölcső* c. regényében. (I. Budapesti Szemle, 214. k. 303—6. l.)

kereső székely diák emlékének áldozó, fenkölt lelkű tudósra és művészi szónokra, ki az unitárius vallás ügyében is szót emelt az országgyűlésen.

Eötvös szépirodalmi művei közül nagy regénye, *Magyarország 1514-ben* (1847), az egyedüli, amelyikben Erdélynek is részt juttat. A főhős Dózsa György mindenestől erdélyi, de maga a cselekvény egészben Erdély határain kívül megy végbe s így a regényben Erdély szerepe mellékes. Kétségtelen azonban, hogy e kiváló történeti regényünk anyagának tanulmányozása és megírása közben Eötvös Erdélyismerete nagy mértékben gyarapodott.

A szabadságharc előtti évekből más konkrétebb érdeklődésre Erdély iránt Eötvös pályájában nem akadunk. Az uniót is kimondó 1847—48-i törvények érvényessége Erdélyre is kiterjedt, valamint Eötvösnek, az első felelős közoktatásügyi miniszternek, kezdeményezése és törvényjavaslatai is. Most már ugyancsak szükségessé vált a gyakorlati politikus számára a közvetlen Erdélyismeret. Ennek belátása készítette arra, hogy államtitkárául a híres enyedi professzort és erdélyi politikust, Szász Károlyt, neveztesse ki. Csakhogy törvényjavaslatai, kezdeményezései nem igen lépték át az akkori idők ideális eszmevilágának határát s a gyakorlati megvalósulásnak, az alkalmazásnak és a végrehajtásnak pedig még a kezdetéig se jutottak el. Így tehát konkrétebbé, közvetlenebbé a kapocs Eötvös és Erdély között még most sem válhatott. Közelebb jutott ugyan Eötvös Erdélyhez, de még nem jutott el Erdélyig. A közelebb jutást nemcsak az irodalmi könyvek tanulmányozása fokozta, hanem azoknak az erdélyi származású íróknak és politikusoknak élőszóbeli előadása is, akikkel együtt munkálkodott az irodalomban, együtt küzdött a politikában, mint Kemény Zsigmond, Wesselényi és mások.

Közelebb jutott Erdélyhez a szabadságharc leveretése után, az abszolútizmus idején megjelent politikai dolgozatai által. Erdély sorsa és helyzete szeme előtt lebegett, ott kellett lebegnie akkor is, midőn a XIX. század uralkodó eszméiről írta nagy történetbölcseleti művét, de még inkább akkor, mikor megszerkesztette a kérdések gyakorlati megoldásával foglalkozó magvas röpiratait, mint amilyen az *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* (1850), *Garantien der Macht und Einheit Österreichs* (1859) stb. Hiszen nemcsak Magyarország, de vele együtt Erdély is ott szerepelt fontos tényezőként és megoldatlan problemaként az akkori nemzetiségi és államjogi vitatkozásokban, ideiglenes és definitív provizoriumokban. Elhanyagolható mennyiségnek tekinteni Erdélyt lehetetlenség volt. Eötvös bizonyára nem is tekintette annak. Bizonyítja ezt az is, hogy ebben az időben kapott kedvet és érlelődött meg szándéka, hogy személyesen is ellátogasson Erdélybe, s azt, vagy legalább egy részét utazás közben közvetlenül is megismerje, tanulmányozza. Már 1857 nyarán a gróf Mikó Imréhez írt legelső fennmaradt levelében,⁵ amelyben a tanulmányútján Erdélybe és Kolozsvárra is ellátogató Mommsen számára kér Mikótól támogatást, azt írja, hogy „...„most csak azt sajnálom, hogy nem mehetek levelem helyett s a német tudóst nem mutathatom be személyesen.“

⁵ Közltem az *Egyet. Phil. Közlöny*, 1930. évf. 135—6. l.

II. Az első erdélyi út: a magyar tudományosság egységéért.

Eötvös és Mikó. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása. Eötvös Kolozsvárt az Akadémia képviselőjében. Kiindulásul csak a 48-i törvények szolgálhatnak.

Mégis Eötvös első erdélyi útját nem mint szívesen látott barát, nem mint egyszerű magán ember, hanem mint a Magy. Tud. Akadémia alelnöke s képviselője, tehát mint hivatalos személy tette meg, de az említett levél kelte után csak jó két év múlva, 1859 nov. végén. Ennyit kellett várni, hogy csakugyan útra kelhessen Erdélybe. Bármennyire is élt benne a vágy, időre volt szükség, hogy ismeretsége Mikóval őszinte személyes barátsággá érlelődjék. Eötvösnek ugyanis Erdélyben élő barátjáról, ki őt oda hívja-hivogassa, Mikón kívül nem tudunk. Mikóval is csak most, az abszolutizmus idején ismerkedhetett meg. Összehozta őket törekvéseiknek rokonsága s az a tény is, hogy mindketten keresték az Ausztriával kiegészítésre lehetőségeit a sikernek nem teljes reménytelenségével. Mert mindketten már csak multjoknál fogva is az u. n. possibili férfiak közé tartoztak, akiket a kormányzat nem fogadott már eleve bizalmatlansággal, sőt akiknek véleményére maga Bécs is többször kíváncsi volt. Arra kell következtetnünk, hogy Eötvös és Mikó többször folytattak személyes eszmecsere-t a fennálló politikai helyzetről, de irodalmi és tudománypolitikai teendőkről is, miközben mind melegebb és melegebb személyes vonzalom kapcsolta őket össze. Ne feledjük, hogy Eötvös ez időben az Akadémia alelnöke, Mikó pedig az erdélyi tudományos, irodalmi, gazdasági megmozdulásoknak irányító vezérembere. Így és ezek alapján aztán egészen természetes, hogy Eötvös 1859-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakulógyűlésére az Akadémia képviselőjében megjelenni készséggel vállalkozott. Már volt barát, ki a rokon gondolkozásuak élén szívesen várta s az alkalom is mindenképen érdemes és méltó volt arra, hogy útja tartalmassá váljék.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása ugyanis az abszolutizmus korabeli erdélyi magyarságnak időben is első és érdemben is oly nagyszerű társadalmi életmegnyilvánulása, hogy hozzá fogható sem előtte és — sajnos — utána sem található.

A magyar tudományosság megszervezésének szükségességét először Bod Péter hangoztatta Ráday Gedeonhoz írott egyik levelében. Azóta Erdélyben országgyűléseken és társadalmi téren többen és többféle próbát tettek. Legkitartóbb szívósággal, tudatossággal és legtöbb eredménnyel tevékenykedett, mint tudjuk, Aranka György. Mivelhogy az uralkodó az országgyűlés határozatát (1791) törvénné válni nem engedte, a Nyelvmívelő, majd a Kéziratkiadó társaságok keretében iparkodott Aranka megvalósítani egy oly szervezetet, mely egyrészt gyűjti a történelmi emlékeket (múzeum), másrészt a feldolgozó tudományt, magukat a tudósokat is céltudatosan irányítja (akadémia). Aranka után Döbrentei is kísérletezett, de ő még kevésbé tudta keresztülvinni a vég-

leges megszervezést. A gondolat azonban, hogy kell létesíteni anyaggyűjtő intézetet s tömöríteni kell a tudósokat, nem pendült el. A legderekabban állandóan foglalkoztak a megvalósítással. A két gróf Kemény — József és Sámuel — nagyértékű adományozása a múzeum-kérdést újra az erdélyi országgyűlés színe elé vitte. 1842-ben ismét törvényt hozott az országgyűlés. De az uralkodó szentesítését épügy nem nyerte meg ez se, mint az 1791-i javaslat. 1845-ben, majd 1847-ben s végül 1848-ban is szóba került a múzeum ügye, de szintén eredménytelenül.

Az abszolutizmus éveiben gróf Mikó Imre megvalósította azt, ami előtte sem az egyeseknek, sem az országgyűlésnek nem sikerült. Ő az erdélyi múzeum megalapítója, megteremtője. Természetesen megalkotta nem országgyűlésileg, hanem tisztán társadalmi úton, nem a kormány támogatásával, az állam segítő kezének pártfogásával, hanem a kormányban csupán nagynehezen kikönyörgött kegyes engedélyével és a magyar társadalom, de főként és elsősorban a maga olyan bőkezű áldozatkészségéből és fejedelmi adományával, amelyért méltán kiérdemelte és kapta az Erdély Széchenyi Istvánja megtisztelő jelzöt.⁶

Nem célunk, nem is feladatunk elmondani az E. M. E. megalakulásának történetét, sem pedig részletesen méltatni annak jelentőségét. Számunkra e helyen elegendő ismételt hangsúlyozása annak, hogy az egyesületnél jelentősebbet Erdély magyarsága a maga erejéből társadalmi úton és társadalmi eszközökkel sem azelőtt, sem azután nem alkotott. Ennek következtében az ünnepélyes megalakulás ténye határtalan örömmel volt a napja az egész erdélyi magyarság számára. De résztvett az örömben s méltányolta az új tudományos intézetet az egyetemes magyarság is. Az abszolutizmus éveiben vagyunk, amikor a már előbb megalakult rokon magyar intézmények (Akadémia, Kisfaludy-Társaság) vagy sehogy, vagy csak bénán működtek. És Erdélyben vagyunk, ahol a magyarságnak kollektív, erőket összegyűjtő szerve még a megelőző korban is alig volt az egyedüli Erdélyi Gazdasági Egyesületen kívül. És most végre a Mikó buzgolkodására és bőkezű alapításából megalakulhatott állami támogatás nélkül, sőt az állami tényezők részéről bizalmatlansággal telt légkörben az az egyesület, mely hivatva volt a Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia egyesített feladatát betölteni. Hogyne örvendett volna hát minden magyar szív Erdélyben és Magyarországon egyaránt!

Az őszinte örvendezők közé tartozott a Magyar Tudományos Akadémia is. Méltatlan is lett volna, ha nem így történt volna, ha az erdélyi megmozdulást kicsinylőleg veszi tudomásul, vagy éppen féltékenyke-

⁶ Az Erdélyi Múzeum Egyesület történetére vonatkozólag I. Szilágyi Sándor: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Budapesti Szemle. 1859; Jakab Elek: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet alakuló gyűlésén*, u. o.; *Az E. M. E. és a Múzeum*. Kolozsvárt. 1910. (A félszázados fennállás alkalmából szerkesztett díszmű); Kelemen Lajos: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Erdélyi Múzeum, 1909. évf. 353—375. l.; U. az: *Az E. M. E. multja és jelenje*. Kolozsvár, 1913.

Mikóra vonatkozólag I. Erdélyi Pál: *Gróf Mikó Imre emlékezete*. Kvár. 1911; Kristóf György: *Erdély Széchenyi Istvánja*. Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929. évf. 328—337. l.

dik. Ez csökkentette volna az új tudományos egyesület tekintélyét, létrehozóinak lelkesedését, az iránta táplált bizodalmat és várakozást, s zavarólag hatott volna a magyar tudományosságra s azon túl s azon át magára a magyarság egész gondolatvilágára. Nem ez történt. Az Akadémia ugyanis az újszülött rokon sarjadékot nem fanyalagva, de bízó örömmel fogadta s ennek jelentőségét, hivatását félre nem ismerve, mint saját testvérét s leghivatottabb munkatársát üdvözölte. Ahogy várni lehetett s ahogy tényleg Erdély számított is rá. Az Akadémián kívül üdvözölte az E. M. E-t a Magyar Nemzeti Múzeum, a Természettudományi Társulat, a Földtani Társulat. Sőt üdvözölte két rokonecély erdélyi szász egyesület is, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde és a Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften (a románság Astraia csak a következő évtizedben alakult meg).

Mindenfelől megértéssel, bizalommal üdvözölték az E. M. E-t. Előszörban a Magyar Tud. Akadémia felelt testvéries meleg örvendezéssel már előzőleg is, a Mikó október 24-én kelt hivatalos meghívójára „Beteljesedve látjuk — úgymond — kedves testvérhazánkunk közel hetven év óta annyiszor nyilatkozott forró óhaját, hogy végre valahára tudományos középponttal bírjon. De beteljesedve látjuk . . . e nemzeti Akadémia közös óhaját is: Jól tudva, mily hathatós eredményeket várhat egy ilyen tudományos egyesülettől az összes magyar tudományosság, mily lényeges segedelmekkel biztatja akadémiánkat is a vele teendő kézfogás . . .

Tisztelve azon hazafiakat, kik e sokat ígérő alkotmányhoz összehordták a köveket, tisztelve azokat, kik abban az új élet világát meggyújtani szövetkeztek: Megkértük és kiküldtük képviselőinkül b. Eötvös József urat, e tudományos Akadémia alelnökét, Bartakovics Albert egri érsek urat, Akademiánk igazgató tanácsosát, úgy Danielik János apát, Csengeri Antal és Kovács Gyula urakat tiszteleti, rendes és levelező tagjaink sorából, hogy személyes kifejezői legyenek hazafiúi részvevő örvendezésünknek és atyafias kézfogásunknak . . .“⁷

Valóban az idősebb testvér buzgó örvendezését, biztató bizalmát, a magyar tudományosság és irodalom egységes szellemét képviselte és fejezte ki az Akadémiának nemesak ez üdvözlő átirata, hanem a megalakulás ünnepélyén megjelent küldöttség is. Ennek vezetője báró Eötvös József volt, az Akadémia alelnöke, tagjai pedig az átiratban jelzett tagok, de Bartakovics Béla nélkül.

Az Akadémiában, hol Mikó csak ép e napokban, nov. 1-én foglalt széket *Erdély különválása* c. értekezésével, a nov. 7-i gyűlésen Kubinyi Ágoston tett formális indítványt, hogy az Akadémia az E. M. E. alakuló gyűlésre a már elhatározott írásbeli üdvözlésen felül bizottmányt nevezzen ki jelül a barátságna és szeretetnek. A kitérő örömmel elfogadott indítvány értelmében a küldöttség tagjaiul jelöltettek ki: báró Eötvös alelnök, Bartakovics Béla, Danielik János, Kubinyi Ágoston

⁷ Az Akadémia üdvözlő iratából. Kelt. 1859 nov. 1-én. L. Az Erdélyi Múzeum-Egyet. Évkönyvei I. köt. (szerk. Brassai S.) 23. l.

ton, Lukács Móric és Toldy Ferenc, az akkori hírlaptudósítások szerint. E névsor azonban több változáson ment át. Toldyt betegség verte⁸ le s Lukács Móric sem tudott résztvenni. Nov. 15-én Eötvös azt írja Mikónak (I. sz. levél), hogy kivüle Bartakovics, Kubinyi, Csengeri és Tóth Lőrinc vesznek részt. A valóságban Eötvös, Danielik, Csengeri és Kovács Gyula érkeztek meg Kolozsvárra nov. 22-én este. A küldöttség tagjai egytől egyig súlyos, tisztelt egyéniségek s így maga az egész küldöttség is mindenképen méltó volt az alkalomhoz. Eötvös egymagában is méltán képviselte volna az Akadémiát. A nagytekintélyű képviselőből Bartakovics Béla kényszerű elmaradása mégis lehangoló hatást keltett. Ugyanis Eötvös mellett Bartakovicsot, a hajlíthatatlan és rendkívül népszerű egri érseket, várta leginkább Kolozsvár. „Tiszteletére nagy előkészületek voltak intézve mind a város, mind az egylet részéről; a kath. és protestáns iskolák ifjúsága, az egylet és a város fényes küldöttséggel állott készen ő fmgá fogadására s gr. Mikó ő excja tartott volna üdvözlő szónoklatot.“ Bartakovics népszerűsége s az erdélyiek vágyakozása őt szemtől-szembe látni, az akkori politikai helyzetből s Bartakovicsnak többek között a protestáns patenssel kapcsolatos szabadelvű és alkotmányos magatartásából érthető. Ezért „vette sajnálattal s nagy szenzációval mindenki, hogy az oly nagy tisztelettel várt érsek ő Excja nem jelent meg.“⁹ Elmaradásának okát az akkori lapok nem jelezték.

A küldöttséget Kolozsvár s Erdélynek nagy számban összegyűlekezett magyarsága így is tüntető lelkesedéssel fogadta. „Minden ajkon az ő nevük volt. Mindenki őket vágyott látni“ írja Jakab Elek. Este a piacteret majdnem belepő nagy sokaság fáklyásmenettel s szerenád-dal tisztelte meg a küldöttség vezetőjét, Eötvöst, ki a Bánffi gubernátor házában és utódánál volt megszállva. Nagy Péter kolozsvári ref. lelkész, a későbbi neves püspök, mondotta az üdvözlő beszédet. Elragadó beszédére Eötvös meghatottan felelt. Úgy a Nagy Péter, valamint az Eötvös beszédének gondolatmenetét közölte Jakab Elek. Az Eötvösét így¹⁰: A nemes báró az üdvözlést köszönettel fogadta, örömet fejezte ki az irántuk nyilvánult rokonérzés fölött. Elmondta, hogy ők, midőn a Királyhágón átléptek, nem vendégeknek érezték magukat, nem léptek idegen földre. Úgy érzik ők, hogy testvéreik közé jöttek, hazájuk egyik részéből a másikba utaztak, ők a két testvérháza magyarságát csak egy népnek tudják képzelni. A beszédet gyakran szakította meg a harsogó éljen, jegyzi meg ugyancsak Jakab. Vala-

⁸ Toldy elmaradásának igazi oka azonban nem betegség, hanem más. „Nem bocsátkozom a feletti fájdalom fejtegetésébe, hogy ez ünnepélytől, melyen szívem és lelkem jelen lesz, személyesen el kellett maradnom. Egy az István-Társulat Encyclopédiája irányában felvállalt kötelezettség tette ezt rám nézve lehetetlenné. Azt hittem, karácsony előtt nem kerül eikemre a sor, — de biz az most került. Évek óta lestem ez örömet, de — sic fata..“ Toldy Ferenc sajátkezü kiadatlan levele Mikóhoz 1859 nov. 19-ről. Az E. M. E. Mikó levéltárában.

⁹ A Kolozsvári Közlöny tudósításai. 1859. évf. 481. l.

¹⁰ Budapesti Szemle. 1859. évf. 352. l.

mennyi egykorú tudósítás feljegyzi azt, hogy Eötvös meghódította a szíveket.¹¹

Másnap, november 23-án, folyt le a tulajdonképeni ünnepélyes megalakulás. Az Akadémia küldötteit a terembe lépéskor hatalmas éljenzéssel fogadta a gyűlés. Először Mikó beszélt. Ünnepi megnyitója nemcsak szerencsés kifejezője az ihletett közhangulatnak, de bölcs történetfilozófiai tanulmány a magyarság boldogulásának eszméiről, céljáról. Mikó után Eötvös szólalt fel, üdvözölte az Akadémia nevében az alakuló Múzeum Egyesületet. E beszédét¹² ugyanaz a felfogás jellemzi, ami az Akadémia írásos üdvözlését, t. i. a magyar szellemi élet, a magyar tudományosság egységének gondolata és öröme. A szóló örvend az új intézmény létesülésének, benne a nemzet jövőjének egyik főbiztosítékát látja. A nemzet sorsa változott, feladatai is változtak. A tudományos kifejlődésre egy középpont (az Akadémia) nem elég s így az E. M. E. megalakulása nemzeti szükség. Nem az elkülönülés eszköze, hanem egységünknek kapcsa. Az alakuló gyűlés jegyzőkönyvének hivatalos fogalmazása szerint is Eötvös beszédét nagy lelkesedéssel fogadták. Az egykori tudósítások azonban különös melegséggel említik föl a beszéd bizakodó, felemelő hatását. „Gyönyörű beszéde — mondja az egyik egykorú tudósítás —, melynek fénypontját a költői szép hasonlatok, a korszerű alkalmazás és politikai s nemzeti viszonyaink gyöngéd érintése képezték, oly jól esett szíveinknek, mintha saját érzéseinket, s gondolatainkat beszélt volna el a nagy statusférfi, mézajkú szónok s kedves költő. Könnyek kísérték a beszéd érzékenyebb helyeit s végül százszoros éljen.”¹³ Jellemző, hogy a történetíró Kövály László még ötven év multán is így emlékezik vissza: „Eötvös, a magyar Akadémia alelnöke és képviselőjétől olyan beszédet hallottunk, mely minden ember fejét egy fővel emelte.”¹⁴ Ez ünnepélyes szerepen kívül az Akadémia küldöttségének más hivatalos feladata nem volt. A három napig tartó tanácskozáson résztvettek ugyan, de csak mint hallgató vendégek. Azonban Eötvös megbízatásához mintegy hozzátartozott, hogy felszólaljon az ünnepélyes alakuló gyűlést követő lakomán. Ez a szereplése is hivatalosnak mondható, mert a nagy nyilvánosság előtt történt. A lakomán jelen volt Erdély szellemi és születési arisztokráciája s maga Lichtenstein kormányzó főherceg is. E közebeden mindjárt a lelegején felköszöntötte gróf Teleki Domokos az Akadémia küldöttségét, kérve őket, hogy vigyék meg Erdély üdvözlését annak az intézetnek, melynek virágzását minden hazafi kívánja. Eötvös válaszul Erdély hölgyeire üritett poharat,

¹¹ „...Tiszteletünk tárgya, báró Eötvös leszállott a történeti emlékü báró Bánffy-ház fénycsarnokából, a nép közé vegyült s itt köszöné meg a jó kívánatot.” Vasárnapi Ujság. 1859. 49. sz. 583. l.

¹² Megjelent a Kolozsvári Közlöny és a Vasárnapi Ujság hasábjain, továbbá az alakuló gyűlés jegyzőkönyvében, Évkönyvek I. k. 4–5. l. s az Összes munkái VIII. köt. 239–43. l.: *A tudományos intézetekről* címen.

¹³ Vasárnapi Ujság. 1859. évf. 49. sz. 583. l.

¹⁴ L. Erdélyi Múzeum. 1909. évf. 658. l.

mondván, hogy: „A nem régen mult szomorú időkben, midőn Magyarhon polgárainak felsőbb rétegeiben a drága nemzeti nyelv idegenné vált, ezen árva lélek Erdély hölgyeinek ajkára menekült. Mondjunk ezen alkalommal is hazafias köszönetet és éltsük Erdély lelkes hölgyeit.”¹⁵ Másnap a folytatólagos közgyűlés kezdete előtt a református és unitárius egyház férfiai: papok, tanárok és az iskolák gondnokai a két helyettes püspök, Bodola Sámuel és Székely Mózes, vezetése alatt tisztelegtek Eötvösnél, szállásán. Bodola ref. h. püspök tolmácsolta a köztisztelet érzését. Eötvös megilletődött szívvel fogadta. Válaszában dicsőítette Erdélyt, hol a vallásfelekezetek kezdettől fogva példás egyetértésben éltek s élnek. Ez egyetértés fenntartása kétszeresen szükséges azon veszélyek ellen, melyek a kereszténységet ma Európaszerte fenyegetik. Eötvös 24-én gróf Mikónál, 25-én gr. Kemény Sámuelnél, 26-án báró Radák Istvánnál vett részt ünnepi ebéden. Az estéket házigazdájánál, báró Bánffy Albertnél, töltötte. Mindenütt ünnepelték Eötvöst s az Akadémia képviselőit.

A közgyűlés lezajlása után, nov. 26-án délután négy órakor indult vissza Eötvös. Mintegy negyven kocsis kísérte ki a városból (vasút még nem volt). Mindenkinél kedves emléket hagyott maga után. Magával vitte az erdélyi magyarság forró szeretetét.

Eötvös az Akadémia dec. 5-i osztályülésén, mint a küldöttség vezetője, örömmel jelentette a E. M. E. megalakulásának megtörténtét s hálásan említette fel azt a lelkesültséget, mellyel Kolozsvárt fogadták. Ez ünnepélyes fogadtatásban biztos jelét látja annak, hogy nemzetünk érdeklődik a tudományos intézetek iránt s alaptalan az az aggodalom, hogy Erdély a tudomány terén külön akar válni. A két jelentés meghallgatása után Kubinyi Agoston indítványára az Akadémia levélben mondott köszönetet a Múzeum előljáróinak azon szeretetért, mellyel a küldöttség fogadtatott.

Íme Eötvös első útja Erdélybe. Igaz, hogy csak Kolozsvárt fordult meg, de olyan alkalommal, melynél jelen volt Erdély egész magyarsága, ennek a magyarságnak történeti multja, jelen lelkesedése, életereje és biztató jövődjéje. Jött, látott és győzött. Az a levele, melyet Pestre hazatérte után Mikóhoz írt (I. II. sz. a.) érezteti, hogy Eötvös személyét illetőleg is mennyire meg volt elégedve a kolozsvári fogadtatással. De teljes határozottsággal mutat rá látogatásának személyfölötti jótékony hatására, a nemzeti egységérzet erősödésére. S valóban ez Eötvös első erdélyi útjának szellemtörténeti jelentősége: *a magyar tudományosság összefogó, zavartalan egységének képviselése és megpecsételése.*

Eötvös most említett (II. sz.) levelében azonban nemcsak arról számol be Mikónak, hogy milyen hatást váltott ki Pesten kolozsvári látogatása, hanem jellemzi az akkori pesti politikai közhangulatot is, amely az Ausztriára nézve kudarcra végződött olasz-osztrák háború következtében a feszültségig bizakodó volt. Lent, de most már fent Bécsben is, mindenki érezte, hogy a jelen rendszer tovább fenn nem tartható. Véle-

¹⁵ Szabó Samu feljegyzése. Az E. M. E. és a Múzeum. 90. l.

mény különbség nálunk látszólag nem létezik, — írja Eötvös. Ragaszkodni szigorúan a törvényességhez s nyugodtan bevárni a dolgok fejlődését a nélkül, hogy a jelenleg létezőt megtámadnánk, vagy *annak részletes módosításához segédkezet nyújtnánk*. Ez az általános nézet, mely alatt azonban mégis némi véleménykülönbség rejlik, amennyiben a törvényes állapot alatt sokan a 48-i törvényeket, egyesek a 47 előtti állapotokat értik. Miután azonban minden jogi fogalmak szerint törvényes állapot csak az lehet, ami a két táblán keresztülment s a király által szentesített törvényen nyugszik *s miután ennél fogva a 48. előtti állapotok a jelen pillanatban csak épen úgy mondathatnak törvényesnek, mintha valaki a Hunyadiak alatti viszonyokat akarná életbe léptetni, ez utóbbi nézet mellett csak néhány ókonzervatív nyilatkozott*.¹⁶

Eötvösnek ezen szavai, míg egyfelől rendkívül szabatosan jelölik meg a passiv ellenállás további fenntartását, pontosan rávilágítanak politikai felfogásának gyökeres változására s e változás kezdőpontjára is.

Ismeretes ugyanis, hogy Eötvös idáig röpirataiban és más nyilatkozataiban is elfogadta az alkotmányos alapon újra szervezendő öszsbirodalmi eszmét. Csak az imént, 1859 április elején megjelent iratában is — *Garantien der Macht und Einheit Österreichs* — azt fejtegette, hogy Ausztria hatalmát csak két dolog biztosíthatja: az erő-összpontosítás és a belső egyenetlenség okainak megszüntetése. Az elsőt csak központosítás által érheti el, a második meg azt követeli, hogy a monarchia egyik része se kapjon a másiknál előnyösebb állást, sőt mindeniknek viszonya az egészhez „egészen“ azonos legyen.¹⁷ Eötvös az általános birodalmi gyűlést (Reichsrath) föltételezi, mint törvényhozó testületet elfogadja. A márc. 4-i octroyalt alkotmányról tulajdonképpen nagy elismeréssel szól, csak egyes részleteit kifogásolja. De általában olyannak mondja, mely Ausztria alkotmányos igényeit kielégítheti.¹⁸ Hazafias érzéséhez, következtetéseinek gondosságához nem férhet szó, de lábát nem vetette meg a nemzet jogaiba... Röpiratai keveseket elégitettek ki.¹⁹

Eddig vallott felfogásával homlokegyenest ellenkezik e levélben kifejtett mostani álláspontja, mely a 48-i törvényeken kívül más állapot el nem ismer. Nem a jelenleg fennálló rendszert; semmit, ami 48 után történt, de nem a 48. előtti állapotot sem. Ez utóbbira visszatérésnek csak annyi jogi alapja van, mintha valaki a Hunyadiak korát akarná visszaállítani. Meglepő e változás az Eötvös gondolkozásában s szinte fölviillanyozza az olvasót az a finom gúny, mely a Hunyadiakra hivatkozással ad oculos demonstrálta az ókonzervatívek álláspontját, de magának Eötvösnek eddig vallott öszsmonarchiai elvét is.

Mindebben a novum nemcsak az Eötvös politikai felfogásának változása, hanem érdekes s megfigyelendő a változás kezdete, az időpont is. Az a kérdés t. i., hogy Eötvös mikor mondta ki a Magyarországra

¹⁶ Az aláhuzások a eikkirótól származnak.

¹⁷ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. 209. l.

¹⁸ Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon*. II. k. 214. l.

¹⁹ Voinovich Géza: *Báró Eötvös József öszse munkái*. XX. k. 277. l.

egyetlen helyes végkövetkeztetést, hogy kiindulásul csak az 1848. évi törvények szolgálhatnak. Erre vonatkozólag Voinovich csak általánosságban jegyez meg annyit, hogy lassanként izmosodott meg²⁰ Eötvösben a csonkíthatatlan történelmi jog óvatos elismerése. Ellenben Ferenczi Zoltán Eötvösnek a szóban forgó levele, sőt az 1860. április 1-i királyi kézirat után írt és megjelent *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands* c. röpiratát ismertetve, az összefoglaló jellemzésben határozottan megállapítja, hogy Eötvös e művében (tehát 1860. áprilise után) visszatér ugyan a dualizmus eszméjére a 48. előtti alapon, de az egyedül helyes végkövetkeztetést: hogy kiindulásul csak az 1848. évi törvények szolgálhatnak, nem mondta ki.

Pedig kimondta már 1859. dec. elején, mint a hivatkozott levél tanúsítja. Határozottan és végérvényesen visszatért Eötvös nem a 48 előtti alapra, hanem tisztán és félreérthetetlenül magukra a 48-as törvényekre. Még pedig kimondotta nemcsak egyszer, magánúton és csak Mikónak, hanem többször és teljes felelősséggel magának a legilletékeőbb tényezőnek, az uralkodónak is. Az V. sz. levélben, amelynek kelte (1860 május 5) pontosan egybeesik Ferenczi adatai szerint is a *Sonderstellung* stb. c. röpirat írásának idejével, ezt írja Eötvös Mikónak a vezetésre hivatottak ingadozásának felemlítése után: „Mi engem illet, a császárnál leadott nyilatkozatomban, melyre kinevezésem által kényszerítve valék, a 848-iki törvényeket jelöltem ki azon alapnak, melyet kiindulási pontul kell elfogadnunk s mentől többet gondolkoztam e tárgyról, annál tisztábban láttam, hogy más út nincs előttünk. Ezt kívánja a jogszerűség, ezt parancsolja a nem nemes osztályok aggodalmái. Hassál az erdélyi közvéleményre úgy, hogy ott is mindenki csak a 848-iki törvények visszaállítását vegye jelszavául.“

Ez adatokból világos, hogy Eötvös az egyedül helyes végkövetkeztetést már 1859 végén kimondotta nemcsak Mikónak, de az uralkodó előtt is, még pedig a Ferenczi említette kihallgatás²¹ előtt kerek esztendővel. E megállapításból az is következik, hogy Ferenczi a *Die Sonderstellung*ban nem vette észre helyesen és világosan az Eötvös megváltozott politikai felfogását, amely e műben sem lehet más, mint az előbb keltezett, Mikóhoz írt levelekben s főként mint az uralkodó előtt kifejezett szintén korábbi nyilatkozatában, amelyre maga Eötvös is hivatkozik. Egyenesen képtelenség feltételezni, hogy félénkebb és tartózkodóbb volt volna Eötvös külföldön (Lipcsében) megjelent röpiratában, mint az uralkodó előtt. A fordított kettősség, a fordított ingadozó óvatosság még megmagyarázható volna. Így azonban lehetetlen tudomásul nem vennünk — a Ferenczi felfogásától eltérően — azt, hogy Eötvös már 1859 decemberében, kolozsvári útja idején ráállott az egyedül helyes alapra, a 48-i törvényekre s attól soha többé el nem távozott. Tehát nem a *Die Sonderstellung*ban sem.

²⁰ Voinovich i. m. 272. l.

²¹ Ferenczi Z. i. m. 273. l.

kul úgy, hogy annak létrehozása, fenntartása a szász népet nem fogja terhelni. Megalakult, de nem országgyűlésileg, hanem társadalmi úton, egyes magyarok áldozatkészségéből. Így tehát kizártnak vehették, hogy az ekként megalakult magyar egyesület bármely változás esetén is veszélyeztesse a szász nemzet nyelvét, irodalmát, műveltségét. Becsületére válik a szászságnak, hogy most, miután meggyőződött, hogy egyik régebbi aggodalma sem indokolt, őszinte örömmel üdvözölte az E. M. E.-t, mint munkatársat.

De nemcsak a közművelődés, hanem az országos, az állampolitika kérdéseiben is most, 1860-ban, közeledés mutatkozott a magyar és szász vezető rétegek közt. Erősödött a szászok körében is az unió pártja, az unió helyre- és visszaállításának szükségessége s e szükségesség elismerése és kielégítésének követelése. A százados villongások után a két nemzet, magyar és szász, kiengesztelődve nyújtottak egymásnak kezét. A „Honismertető Egyesület“ besztercei ünnepe volt a pecsét, mely a szíveket egybeforrasztotta, jó és rossz napok örömeinek és terheinek együttviselésére“ — így kezdődik még a Pesten megjelenő Politikai Ujdonságok vonatkozó jelentése is.²³ Gondolható, hogy mennyire örvendetes volt mindez a legközvetlenebbül érdekelt erdélyi magyarság előtt.

E testvériség megpecsételésében legnagyobb szerepe volt magyar részről Mikónak, de nem jelentéktelen a báró Eötvösé sem.

Mikó a korábbi időkben együtt hivataloskodott a szász báró Be-deus Józseffel, a Verein egyik elhunyt alapítójával és vezető férfiával. Mint kiadatlan levelezésükből látom, bizalmas barátságban éltek. A Verein élő vezető emberei is, mint Trausch, Schuller, Libloy-Schuller, Trauschenfels, Müller, Bielz is ismerték, tisztelték Mikót, ki a Vereinnak maga is alapító tagja volt s mint ilyen, a gyűlésre is hivatalos. Mikó előre bejelentette, hogy a gyűlésen résztvesz. Elhatározását a szászok kellően méltányolták. Mikó a gyűlésen részt is vett. Nem egyedül, hanem több közismert magyar férfiú kíséretében jelent meg Besztercén. Útja diadalúttá ünnepélyesedett. Dézsen, Szamosujvárt, Bethlenben, Somkereken zászlókkal, üdvözlő beszédekkel fogadták. Beszterce küldöttsége Királynémetig elébe utazott s ott Stebiger, Beszterce város polgármestere, üdvözlő beszéddel köszöntötte. Magában a városban nagy sokaság fogadta az érkezőket, minden arcon ragyogott a lelkesedés. Kilenc óraker fáklyászene, majd vacsora volt, melyen a magyarok is részt vettek. A szász ifjúság német dalaira Pongrácz Lajos híres kolozsvári cigányprimás zenéje felelt vissza, magyarjaink meg a Szózatot énekelték.²⁴ Másnap aug. 12-én a közgyűlésen is megkülönböztetett tiszteletben részesült Mikó, és a vele együtt jött magyarok, akik a szász ág. ev. istentiszteleten díszmagyarba öltözve jelentek meg. Az E. M. E.

²³ Politikai Ujdonságok. 1860. 35. sz. 551. l.

²⁴ A Kolozsvári Közlöny, valamint a pesti lapok tudósításai is (Pesti Napló, Politikai Ujdonságok, Vasárnapi Újság) túláradó lelkes fogadtatásról számolnak be. Ugyanúgy a Kronstädter Zeitung, a Siebenbürg. Quartalschrift és a román Tribuna.

nevében Finály Henrik üdvözölte a gyűlést. Délben közébed volt, melyen Mikó az Erdély népei közötti atyafiságos egyetértésért ürített poharat, jobbot nyújtva a szász nemzetnek s kérve a Mindenhatót, hogy vezesse a két nemzetet egy akaratra és érzésre, legyen közöttük mind a tudomány, mind a társadalmi élet terén e naptól kezdve szent frigykötés és barátság.

E napon, aug. 13-án este megérkezett Besztercére báró Eötvös is. Egy napnyi késéssel ugyan, de végre mégis útra kelhetett Erdélybe. E hetekben annyi teendője volt s egészsége is úgy meggyengült, hogy már-már visszalépett az utazástól. „Eddigi tapasztalásom szerint ítélve — írja aug. 3-iki (VII. számú) levelében — sem egészségem javulni nem fog, sem munkám fogyni, s így miért ne kövessem barátságos meghívástokat, inkább most, mint jövő évre.“ Aug. 11-én indult el Eötvös Pestről postakocsin;²⁵ 12-én estére Kolozsvárra érkezett s ott most is báró Bánffy Albert baráti vendége volt. Vele volt fia, Loránd, s ennek nevelői: Vécsey Tamás, a római jog későbbi egyetemi tanára, és Kéleti Károly, a későbbi statisztikus. Említett levelében Eötvös felsorolja, hogy mely vidékeket szeretne felkeresni. Mikó az Eötvös kívánsága szerint dolgozta ki barátja utazásának rendjét, melynek kezdetén és végén maga is részt vett volna. Egyszerrel Eötvös útja jól elő volt készítve. Valami le nem győzhető akadály kényszerítette mégis Eötvöst, hogy nem tudott úgy indulni, hogy Mikóval együtt és egyszerre érkezzék meg a besztercei gyűlésre. Azonban figyelem nyilvánult meg iránta abban is, hogy Bánffy Albert az Eötvös kedvéért szintén elmaradt Mikótól s másnap 13-án ő kalauzolta Eötvöst Beszterce felé.

Eötvös útját a nyilvánosságnak is tudtul adta a Kolozsvári Közlöny aug. 1-i száma. De csak általánosságban jelezte, hogy „hir szerint fiával együtt közelebbről Erdély szebb részeit fogja beutazni, mely alkalommal a jeles státusférfit több ideig fogna körünkbe mutatni.“

Magánúton az is köztudomásra jutott, hogy Mikóval együtt részt vesz a besztercei gyűlésen. Eötvös Kolozsvárról menet Dézsen állott meg rövid pihenőre, megnézvén az iskolákat, a templomokat s a város egyéb történeti emlékeit. Megérkezésénél öttagú küldöttség fogadta őt is, mint tegnap Mikót. Torma István, a város volt képviselője, üdvözölte a magyarság nevében. A dézsiiek csak azért nem fogadták fényesebben Eötvöst, mert érkezése a legutolsó percig kérdéses volt. A sürgöny és Eötvös szinte egyszerre érkezett meg hozzájuk. Besztercén is lelkes éljenzéssel fogadta a nagy számban összegyűlt magyar és szász lakosság s az ünneplés csak akkor ért véget, mikor Eötvös szállására ért. Másnap reggel tisztelgő látogatást tett Eötvösnél a város polgármestere s a Verein elnöke, kiknek kíséretében aztán megjelent a gyűlésen. Kedves személyisége s nagy tudománya csaknem elbűvölte a szászok egész intelligenciáját. Mint egy évvel előbb Kolozsvárt a ma-

²⁵ És nem Szenttornyáról, mint ahogy Ferenczi írja i. m. 214. l.

gyarságnak, úgy nyerte meg most a szászságnak a szimpátiáját.²⁶ Eötvös és Mikó 14-én Weér Farkas, 15-én báró Löwenthal Samu vendégei voltak s így a szászokkal csak a 15-i búcsúlakomán vehettek részt. Küldöttség hívta meg őket s a szakadó eső ellenére is fáklyásmenettel kísérték el a vacsorára. A felköszöntők sorát Mikó kezdte. A jelenlevő magyarok nevében megköszönte a szíves fogadtatást s a létrejött szép egyetértés eljövendő erkölcsi hasznaiért üritett poharat. A következő szónok, a szász Budaker, a magyar tudományt s annak jelenlevő két képviselőjét, Mikót és Eötvöst, éltette. Erre mondta Eötvös a bevezetésben emlegetett pohárköszöntőt, melynek szövege a következő:

Uraim! Engedjék meg, hogy az előttem beszélt tisztelt szónok eszméjét felkarolván, azt tovább fejtssem ki.

Minden nemzetnek, minden országnak, mely helyet foglal a nemzetek nagy családjában, megvan a maga küldetése, ki van tűzve a maga feladata, amelynek megfelelnie, amelyet megoldania kell, ha azt akarja, hogy megmaradjon és helyt nyerjen a történelemben.

Nekünk is megvan, Uraim, a mi feladatunk és ez az, hogy a nyugat műveltségét és polgárosultságát kelet felé ne csak megvédjük, hanem amennyire csak lehet, terjesszük is.

Őseink dicsőn feleltek meg e feladatnak a karddal és vitézségükkel. Nekünk tovább kell haladnunk nyomdokaikon, de már nem karddal, hanem a tudomány és az ész hatalmas fegyvereivel.

A tudomány pedig hasonló egy hegyhez, amelyre többen különböző oldalról felmennek. Minél magasabbra hágnak, annál nagyobb, tágasabb látkört nyernek, de annál inkább közelednek is egymáshoz és mikor a hegy csúcsára érnek, együtt vannak és kezet nyújtanak egymásnak.

Én tehát felemelem poharamat azt óhajtván, adja az ég, hogy a haza népei ériék el a csúcsot mihamarább és hogy kezet fogva, egyetértésben és dicső feladatuk közös megoldásában éljenek.

Éljen a nemes szász nemzet.²⁷

²⁶ „Báró Eötvös és gróf Mikó különös figyelem tárgyai valának. Magam is vagy tizszer meg kellett mutassam őket az utánuk kérdezősködőknek és megfelelni erre a kérdésre: vajon igazán oly nagyesszű és tudományu ember-e ez az Eötvös.“ Kolozsvári Közlöny. 1860. 282. lap.

²⁷ A beszéd szövegét közölte a Kolozsvári Közlöny (1860 aug. 23. sz.) s utána a Pesti Napló — magyarul, a Kronstädter Zeitung és a Siebenbürger Quartalschrift (1860. 604. l.) németül. Eltérés csak annyi, hogy a Kolozsvári Közlönyben az utolsó mondat nem fordul elő.

A besztercei eseményekről a Kolozsvári Közlönyben Finály Henrik számolt be. Valószínű, hogy cikkének kéziratát Mikónak és Eötvösnek is megmutatta. Ezért az Eötvös beszédének szövegét hiteles szövegnek lehet és kell tekintenünk.

Eötvös magvas és talpraesett köszöntője találóan fejezte ki a szász és magyar vezető politikusok célgondolatát és a szélesebb rétegek lelke mélyén táplált készséget is. E kis beszéd felemelő, lendítő ereje ma is megkapó. A besztercei lakomán épen túlradó lelkesedést váltott ki. Kitérő pszichológiai rátapintással megnyugvást és önbizalmat keltett a magyar és szász nemzet jelenlevő reprezentánsaiban. De ugyanakkor és nyomban ráeszméltette a magyarságot és szászságot a harmadik Erdélyben élő nemzetre, a románságra is. A szászok részéről Malmer, a magyarság nevében gróf Bethlen Gyula adott kifejezést nagy tetszéssel fogadott pohárköszöntőjükben a lelkeket előntő román szimpátiának s hívták bizalommal testvéries kézfogásra az erdélyi hegyvölgyeken a tudomány és műveltség csúcsa felé ugyancsak friss akarrattal neki indult román népet.

A románság iránt megnyilatkozó s önként kitörő barátságos hangulatot a besztercei gyűlés alkalmával Eötvös pohárköszöntője váltotta ki. De el kell ismernünk, hogy a hangulat erre is már régebben kedvezően alakult. A lefolyt tíz esztendő alatt a szászság a maga gyakorlott circumspectusságával véglegesen meggyőződött arról, hogy Erdély ügye a magyarság nélkül semmiféle ideiglenes vagy végleges provizoriummal meg nem oldható. Már pedig az erdélyi magyarság s így Erdély döntő problémája is az alkotmány helyreállításán sarkalott, természetesen az unió életbeléptetésével együtt. Hasonló meggyőződés kiérlelődésének jelei mutatkoztak most a román körökben is. Rájött, sok keserű csalódás után rá kellett jönnie a románságnak arra, hogy mennyire igaz Pulszky Ferenc szellemes megállapítása: a románság Bécsből a megígért jutalom fejében azt kapta, amit a magyarságra büntetésül mértek ki. A külpolitikai viszonyok és Erdély jelenlegi sajátos helyzete a románság számára is csak a magyar problémán keresztül engedett eredménnyel kecsegtető kilátást. E felfogásnak, a magyar és román nép egymásrautaltságának határozott és nem épen jelentéktelen súlyú megnyilatkozása volt a sokat emlegetett híres komlókerti epizód, mely a besztercei gyűlés előtt néhány nappal, júl. 28-án folyt le Kolozsvárt.

Az történt ugyanis, hogy Reményi Ede, a világhírű hegedűművész, országos művészi körútja rendjén hangversenyt adott Kolozsvár közönségének. E hangversenyen megjelent nemcsak a zeneileg is művelt s a nagy művész iránt érthető nemzeti rajongással eltelt magyarság, hanem a román értelmiségből is számosan. Erre való tekintettel Reményi hangversenye keretében, de műsoron kívül, román dalokat is játszott. A betét, mire a hatóság csak nehezen és ideges kapkodás közben adott engedélyt, viharos tetszést váltott ki s a közönséget nemzeti különbség nélkül felvillanyozta. A hangversenyen támadt román-magyar baráti ölelkezést hangverseny után nyomban a Komlókert nevű nyári mulatóhelyiségben rendezett lakoma tetőzte be. Mint a Reményi hangversenyébe spontán, a pillanat hatása alatt vétetett fel a román melódia, úgy a komlókerti híres összejövétel is a pillanat hatása alatt ütődött nyélbe. A lakomán magyar részről oly férfiak éltették és köszön-

tötték a román nemzetet, mint K. Papp Miklós, a kiváló hírlapíró, Széchenyi Blick-jének fordítója, Kőváry Mihály, gróf Teleki Domokos, gróf Bethlen Gábor, Bethlen Farkas, báró Vay Béla, báró Podmaniczky Frigyes, gróf Lázár Móric, gróf Bethlen János. A nagy számban jelenlevő románság nevében a későbbi román nemzetiségi mozgalmakban is nagy szerepet játszó Rácز János — kétszer is, — Sipotár József, Már János, Demeter Mihály — szintén két ízben — éltették a magyar-román barátságot és egyetértést. A teljes, mindhárom erdélyi nemzetet magábafoglaló egyetértésre törekvés már ezen az összejevületen is megnyilvánult, amennyiben gróf Mikes Kelemen nagy tetszés között felköszöntötte a távollevő szászokat.

A komlókerti eseménynek azonnal híre ment mindenfelé. Örömmel s lelkesedéssel tárgyalták az emberek az ott történeteket. Valamennyi egykorú erdélyi és magyarországi hírlapunk, mint nagyfontosságú s rendkívül örvedetes eseményről részletesen számolt be róla. Megemlékezett és méltatta még a Bukarestben megjelenő National is (1866. 63. sz.). Az epizód feltétlenül kedvező atmoszférát teremtett s a besztercei napok hangulatát jól sikerült prologként mintegy előkészítette.²⁸

Ezért és így végződtek oly szépen a besztercei napok. A korszak történetének egyik legbiztatóbb emlékezetű eseménye zajlott le Besztercén: a magyarság és szászág fogott egymással testvéri kezet s hívta kézfogásra a harmadikat is, a románságot.²⁹ A három nemzet lelki közeledése befelé megkönnyebbülést keltett és a kölcsönös bizalmat növelgette. Az uralkodó abszolút rendszer számára pedig újabb hatalmas mementó és bizonyágtevés volt a mellett, hogy a divide et impera elv kikerülhetetlen csőd előtt áll, hogy az ügyek végleges rendezésének egyetlen módja az alkotmány helyreállítása 48-as alapon. Eötvös besztercei szereplése nagy mértékben fokozta a közvélemény ilyen irányba terelődését.³⁰

Besztercéről Gernyeszegre ment Eötvös gróf Teleki Domokoshoz,

²⁸ Az emlékezetes jelenetről legrészletesebb tudósítást közölt a Pesti Napló 1866. évf. aug. 1. száma. Megjegyzendő, hogy Podmaniczky Frigyes, Vay Béla s a többi magyarországi mágnás, kik úgy a hangversenyen, mint a komlókerti eseményekben részt vettek, az épen akkor folyó löversenyek alkalmából tartózkodtak Kolozsvárt. Hasonlóképp érdemes felemlíteni, hogy Reményi hangversenyét más városokban is szinte tüntetőleg hallgatták meg románok és szászok egyaránt. A komlókerti jeleneten kívül még több más olyan eseménye volt ez évnek, amely a román-magyar egyetértés jegyében folyt le. (Pl. a Széchenyi-gyászünnepély Kolozsvárt és kivált Marosvásárhelyt. Ezekre nézve lásd Úrmössy Lajos: *Tizenkét év Erdély történetéből*. Temesvár, 1894. I. k. 223. kl.).

²⁹ A besztercei események közül nem maradhat említetlen az a kedves, bensőséges részlet sem, hogy a szász Malmer felköszöntötte Eötvös fiát, Lorándot is s azzal a kívánsággal fejezte be beszédét: Legyen jobb atyjánál... Ennyire megszerették a szászok báró Eötvöst.

³⁰ A besztercei napok fontosságát s abban Mikó és Eötvös szerepének nagy jelentőségét mutatja, hogy még az Augsburg. Allg. Zeitung is cikkezett róla, igaz, gúnyosan, ellenkező felfogással.

onnan másnap aug. 18-án Marosvásárhelyre. Itt, mivelhogy a császárnak kijáró hivatalos ünneplést zavarni nem akarta, mellékutakra kerülve hajtott szállására. A közönség azonban mégis észrevette s nagy tömegben, a céhek zászlóik alatt, tisztelgett előtte. 18-án délben gróf Toldalagi Mihály vendége volt Marosszentbenedeken, hol tiszteletére negyven terítékű lakomára gyültek össze a vidék vezető emberei. Estére Bonyhára érkezett Bethlen Farkashoz, 19-én Medgyesen, Erzsébetvároson át, melynek küldöttsége Sárosig elébe utazott s a városban is ünnepélyesen fogadta, Keresdre érkezett, hol ugyancsak Bethlen Farkas vendége volt. 20-án Bethlen Farkas kíséretében Almakereken és Szászszentlászlón keresztül Segesvárra ment. Szászszentlászló szász ajkú népe szintén ünnepélyesen fogadta s a község előljárósága a következő beszéddel üdvözölte Eötvöst:

Méltóságos báró úr! Értésünkre esett — mondta németül a község szónoka, — hogy méltóságod ma, ezen az összes kereszttyénségre, különösen a magyar nemzetre nevezetes napon, t. i. legnagyobb királyuk, Szt. Istvánnak emlékezetes ünnepnapján, átutaztában a mi helységünket, Szentlászlót is érinteni fogja; ennélfogva mi, mint ezen helységnek képviselői, bátorkodtunk méltóságodat, mint a velünk testvér magyar nemzet legnagyobb fiát, határunk szélén fogadni és üdvözölni. Midőn mi méltóságodnak határtalan tiszteletünket és szeretetünket nyilvánítjuk, üdvözöljük egyszersmind méltóságodban a szabadság és haladás emberét, éljen a két testvér Magyar- és Erdélyország összes népei között az egyetértés, éljenek az ezen egyetértés alapítói és elősegítői.³¹

Szentlászlóig elébe utazott Segesvár negyven főből álló küldöttsége is. Ennek tagja volt a román esperes is. A küldöttség vezetője Bakon József szász ügyvéd fogadta Eötvöst üdvözlő szavakkal Segesvár városa nevében, hova valóságos diadalmenetben, 17 kocsi kíséretében érkezett meg. A szász gimnázium és múzeum megtekintése után, itt is közebeden ünnepelték Eötvöst, több pohárköszöntőben éltették.³² Még aznap este Székelykeresztúrra s másnap 21-én d. e. 10 óra tájt Székelyudvarhelyre érkezett.

Eötvös eddigi s további útjáról, a székelyudvarhelyi látogatását kivéve, az egykorú hírlapok, elsősorban a Kolozsvári Közlöny és a Pesti Napló tudósításai nyomán adtunk számot s fogunk tovább is beszámolni. A Kolozsvári Közlöny Eötvös erdélyi útja címen külön rovatot nyitott. Ezzel is dokumentálni akarta Eötvös útjának fontosságát, mely alapjában véve nem volt és nem is lehetett más, mint egyszerű magán kirándulás, pihenésre és szórakozásra vágyó turistáskodás. Mégis az Eötvös személyisége és az ő személyisége által képviselt elvek az egyszerű nyári kirándulást általános érdekű, közéleti fontos-

³¹ A „nagylelkű tudósító“ a beszéd eredeti német szövegét is beküldte a Kol. Közlönynek. L. u. o. 290. l.

³² Érdekes, hogy Segesvár, valamint Beszterce városok tanácsa, utóbb feliratban köszönték meg Eötvösnek, hogy falaik között megjelent. L. Ürmössy Lajos i. m. 244. l.

ságú eseménnyé tették. Érthető, hogy a Kolozsvári Közlöny külön rovat nyitásával tisztelte meg Eötvöst. Az abban megjelent tudósítások áradozva emlegetik a mindenütt tapasztalt ünnepélyes fogadtatást s ismétlik, hogy Eötvös útja valóságos diadalút. Azt lehetne gondolni, hogy az egykorú magyar és német hírlapi tudósítások túloznak, hogy az áradozó kifejezésekben sokkal több a szeretet elfogultsága, mint a ténylegesen megtörtént valóság. Bármennyire is valószínű e feltevés, az adott esetben mégsem alapos.

Az Eötvös székelyudvarhelyi látogatásának lefolyását ugyanis nemcsak a hírlapi tudósításokból ismerjük. Megörökítette számunkra egy sokkal hitelesebb és kevésbé érzelmes szerző is: a politikai rendőrség, a zsandári hivatalos titkos jelentés. A két ellentétes forrás, a magyar hírlapok tudósítása és a zsandári jelentés a tényre nézve teljesen egybevágó előadású, sokszor még a kifejezések is azonosak. Csak épen a szó más; amott magyar, a rendőri jelentésben természetesen német. Mikor mindenki figyelemmel kísérte Eötvöst útjában, világos, hogy az abszolút rendszer jól kifejlesztett s éber rendőrsége is figyelt és jelentett. Bizonyosan figyelte Eötvös útját elejétől végig. De a többi vonatkozó titkos jelentés ismeretlen. Elkallódtak, vagy valahol raktáron hevernek. Az udvarhelyi jelentések azonban Mikó Imre levéltárában fennmaradtak.³³ Valószínűleg úgy kerültek e jelentések a Mikó birtokába, hogy 1864-ben, az ideiglenes alkotmányos világ idején Eötvösnek, vagy Mikónak valamelyik udvarhelyi tisztelője kiszedte a hivatalos akták közül s mint érdekes okmányt elküldte Mikónak előlvasás végett. Mikó pedig úgy is, mint érdekelt fél s úgy is, mint történetíró, gondosan megőrizte azokat s levéltárával együtt az E. M. E.-nek adományozta.

Mit tartalmaz az udvarhelyi titkos jelentés?

Azt, hogy már napokkal azelőtt hírelt Eötvös odaérkezése s az is, hogy a város ünnepélyesen fogja fogadni. Ezért a jelentést tevő zsandár nem mulasztotta el figyelmeztetni a város polgármesterét, hogy a fogadtatás meg nem engedhető. A polgármester viszont biztosította a parancsnokot, hogy csupán néhány képviselőtestületi tag élén fogja üdvözölni Eötvöst, a város díszpolgárát, de semmiféle más ceremónia nem lesz.

Május 21-én reggel azonban a környék birtokossága nagy számban összegyűlve, a város és a két felekezet (ref. és kath.) papságának, képviselőinek vezetése alatt a város határáig Eötvös elé mentek. Csatlakoztak a céhek is zászlóik alatt. Tíz órakor megérkezett Eötvös, Bethlen Farkas, fia s ennek két nevelője kíséretében. Ünnepélyes fogadtatása után a tömeg széteszlott annál is inkább, mert a bárónak, ki lázas betegen érkezett meg, pihenőre volt szüksége. Egész nap nem is érintkezett senkivel, az időt szállásán töltötte, senki nem zavarta nyugalomát. Este nyolc órakor azonban minden előzetes bejelentés és engedély nélkül hirtelen nagy tömeg verődött össze a városháza előtt s cigány-

³³ L. Adattár B. I. és II. sz. alatt.

zene kíséretében s égő fáklyákkal vonult Eötvös szállása felé. Ott elénekelték a Szózatot s utána Bors Lázár kath. gimn. tanár üdvözlő beszédét mondott Eötvöshöz, melyet a tömeg éljenzése meg-meg szakított. A szónok köszönetet mondott a város nevében a látogatásban irántok tanusított kitüntetésért, szerencsésnek mondotta azt a kormányzatot, melynek tanácsosai között oly kiváló férfiú is van, mint Eötvös. Kifejezte reményét, hogy a mai nap Udvarhelyre nézve egy áldott korszaknak kezdete. A gyengélkedő Eötvös helyett Bethlen Farkas köszönte meg az üdvözlést. E közben a tüntető tömeg kétszeresére szaporodva, fáklyákkal, zeneszóval a városháza elé ment, elénekelte a Szózatot és Himnuszt, éltette Eötvöst, Magyarországot, a szászokat, románokat, sőt Kossuthot és Garibaldit is. A tüntetést, mely éjfélig tartott, Henter János birtokos, Bors Lázár és Mártonfi tanárok készítették elő, az előbbinek mérsékeltebb iránya győzvéen e két utóbbi revolucionárius iránya fölött. A résztvevők zömét az ügynevezett jobb társadalmi osztály tagjai alkották; az énekelők között meg ott voltak a helybeli gimnáziumok künnlakó tanulói. A fáklyásmenetet nem jelentették be a rendezők a hatóságoknak, de a jelentést tevő zsandár nem tartotta célszerűnek erőhatalom alkalmazását. Mentegeti is magát. A pesti hasonló esetekre hivatkozik, hol a beavatkozás csak növelte a zavart. Különben is csupán őt zsandár állott rendelkezésére. Az éjtszakai tüntetéseken kívül nagyobb rendzavarás nem is történt, az izgalom elmúlt, a nyugalom helyreállott a városban, de a hatás még sokáig mutatkozni fog.

Másnap reggel Eötvös meglátogatta a két gimnáziumot, az itteni váromrot s tíz óraker számos birtokos kíséretében elutazott Brassó felé.

Ezek a hivatalos esendőri jelentés főbb pontjai.

E kivonatos jelentésből is tüstént kivehető, hogy a zsandár hivatalos jelentése minden gyanakvás és ridegség ellenére is majdnem ugyanazon szavakat kénytelen használni Eötvös útjának elbeszélésére, mint a Kolozsvári Közlönynek, első pillanatban talán nagyon is magyar tudósításai. Sőt a zsandár jelentése a dolog természeténél fogva itt-ott még nagyobb lelkesedésről számolt be, mint a hírlapi tudósítások, amelyeknek a közlelkedést³⁴ csak hangfogóval lehetett érinteniök, kifejezniök.

Eötvös útjának további része gyorsabb ütemben, kevesebb mozgal-

³⁴ Székelyudvarhely városának sajátos, a *lelkiismeretes* zsandári jelentés szerint majdnem forradalmi lángba is átesapó Eötvös-kultusza már az Eötvös első erdélyi útja előtt kezdetét vette. Az 1859 nov. 20-i Kazinczy-ünnepélyen Bacsoni Adám ref. lelkész ünnepi beszédnek nem egy saját készített jellemezést olvasott fel, hanem az Eötvös szép akadémiai Kazinczy-émlékbeszédét. Valószínű, hogy a Bacsoni szerencsés választása és szép előadása teremtett közvetlenebb érzelmi kapcsolatot az író Eötvös és az udvarhelyi lelkes magyarok között. Az Eötvös-kultusz terjesztésében lelkes társai voltak Bors Lázár, Henter János és Mártonfi Zsigmond. Bors Lázár, udvarhelyi róm. kath. gimnáziumi tanár, bölcséletet és latint tanított; 1868–1874 között a gimn. igazgatója. Mint hites ügyvéd halt meg 1874-ben. Mártonfi Zsigmond 48–49-ben honvéd hadnagy, ekkor szintén a kath. gimnázium tanára. (L. Szinyeyi: *Magyar Írók*. VIII. k. 767. l.)

massággal ment végbe s az eredeti tervnél rövidebb idő alatt fejeződött be. A változás oka Eötvös egészségi állapotának kedvezőtlenre fordulása. Eötvös ez év egész tavaszán gyengélkedett s a nyár sem hozott javulást. Május 5-én és aug. 3-án kelt levelében egyaránt emlegeti, hogy fáradt, pihenésre van szüksége, mert egészségi állapota nem jó. Annyira nem, hogy mindkét levelében kételkedik abban, hogy valaha is jobbra változik. De másfelől érzi, hogy szüksége van pihenésre, üdülésre, amihez Budán hozzájuthatnia nem lehet. Épen mert szórakozást, egészségének és kedélyállapotának jobbrafordulását remélte ez erdélyi úttól, azért már előre is nagyon tudott örvendeni, mint semmi másnak.

Sajnos, öröme nem lehetett teljes. Szervezete, mely általában sem volt nagyon acélos s amely ez egész évben, utazása előtt közvetlenül is, állandó panaszra adott alkalmat, nem bírta zökkenő nélkül az állandó tengelyezést, az utazásnak akkor még egyetlen módját. Naponta negyvenötven kilométernyi út — pedig átlag ennyi esik — még a legerősebb szervezetet is próbára teszi. Aztán útja szellemi értelemben sem volt pihentető szórakozás. Állandóan volt gondja. Napról-napra vele volt fia, s bár gondos nevelő tanárok vigyáztak rá, ha egyéb nem, fia napi programjának megállapítása és irányítása az ő szülői töprengése és latolgatása nélkül meg nem történhetett. A maga üdülésébe, nyugalomkeresésébe illesztette be fia tanulmányútját. Világos, hogy a fáradt atya üdülése s egy serdülő gyermek tanulmányútja egymást kizárják. S mint rendesen, a szülő tagadja meg önmagát. Aztán aki utazás közben pihenni, üdülni akar, határozott cél kitűzése nélkül, csupán a maga egyéni kedvtelésének kielégítése végett indul útnak. Kerüli a nyilvánosságot, a közéleti férfiút egészen otthon hagyja. Eötvös azonban mint politikus, sajátlag pedig mint a negyvennyolcas alapra visszatérésnek és az uniónak propagálója jelent meg Erdélyben. Ezzel a céllal és ezen cél mellett magánkörben és nyilvánosság előtt izgatva vett részt Besztercén a szász Verein évi közgyűlésén s járta tovább sorra Erdély nagyobb helységeit. S ha még ezt is szabadon, senkitől sem korlátozottan tehette volna! De még ebben is vigyáznia, szavait, magatartását fegyelmeznie kellett, mert nyilván jól tudta, hogy a kormányzat éberén és pontosan ellenőrzi minden lépését, amint ezt az udvarhelyi jelentések igazolják is. Egyszóval mögötte volt az atra cura, nem is egyes számban. Politikai célgondolatának propagálása s a vele járó társas lakomákban résztvevés, fia tanulmányútjának naponkénti elrendezése és a politikai eszélyesség diktálta folytonos feszült önfegyelmezés között és mellett ugyan üdülni lehetett-e az elfáradt gyenge szervezet s helyreállhatott-e a megrendült egészség és közérzet? Csak az ellenkező szokott beállani. Eötvössel is ez történt.

Lázás betegsége miatt Csik és Háromszék meglátogatásáról le kellett mondania. Ezért Udvarhelyről gróf Bethlen Farkas kíséretében, Előpatakon egy napi pihenőt tartva, Brassóba érkezett. Előpatakra meg Brassóba sokan jöttek át Háromszék fő- és köznemesei közül, hogyha már otthonukban nem, legalább a szomszédságban köszönthessék báró

Eötvöst. Többen csatlakoztak is kíséretéhez, úgyhogy Brassóban Bethlen Farkas mellett ott látjuk környezetében gróf Mikes Benedeket, gróf Kálnoki Pált, ifj. gróf Bethlen Gábort, báró Szentkereszty Zsigmondot, Béli Albertet és Istvánt, továbbá számos előkelő székely hazafit.³⁵ Brassóban alaposan megnézte a város történeti emlékeit és maradványait. Ebből némelyek azt következtették, hogy adatokat gyűjt egy nagyobb történeti műhöz.³⁶ A brassói magyar olvasóegylet tagjai nagy számban összegyűlekezve tisztelegtek előtte. Molnár ref. lelkész üdvözölte nevükben Eötvöst. Délben az Eötvössel jött főurak és a brassói polgárok résztvevése mellett közebed volt, melyről ősi szokás szerint a lelkes, Eötvöst magasztaló pohárköszöntők sem hiányoztak. Este az épen ott játszó kolozsvári színtársulat szerenáddal akarta megtisztelni; de az ünneplésnek ez a része Eötvös kérésére és gyengékedése miatt elmaradt.

Másnap augusztus 25-én folytatta útját Fogarasnak, hová a kitűzött időnél 14 órával előbb, tehát váratlanul érkezett meg. Ezért ünnepélyes fogadtatása elmaradt. Azonban etédi Jakab György és társai fölismerték, amint a városban Lóránd fiával szertejárva a vár felé sétált; köréje csatlakoztak s most már Eötvös az ő kíséretükben nézte meg a várost. Ebéd után a fogarasi magyarok több csoportban tisztelegtek előtte s távozásakor Szebenig akarták kísérni, de Eötvös csak Bethlenig engedte meg. „Nagyobb és többre számított hódolati nyilvánításunk a nagy hazafi és irodalmi jeles férfi iránt, bár rövid időre és kevésre terjedt, de a becses találkozás emlékei drága kincs gyanánt maradnak szíveinkben feljegyezve.”³⁷

A derült, meleg nyárvégi időjárás hasztalan kedvezett. Utasunk egészsége csak nem állott helyre. E miatt Szebenből, ahol nem sokáig időzött s főleg nem járhatott-kehetett szabadon, Gyulafehérvárra sietett. Sem Szebenben, sem Gyulafehérvárt a nyilvánosság elé nem lépett. Egyetlen célja volt, hogy fáradalmait kipihenhesse, egészségét visszakapja, de úgy, hogy legalább fia tanulmányútja ne szenvedjen rövidülést. Céljának ez utóbbi része beteljesedett: fia nevelője kíséretében bejárta az abrudbánya-verespatak-zalatnai bányavidékeket s megmászta a híres Detonátát is.

Ide volt menendő az apa is a Mikóval előlegesen megbeszélte terv szerint. A Detonáta csúcsán szorított volna búcsúkezet a két férfiú. Abrudbánya lakói nemzeti különbség nélkül készültek a két férfiú fogadtatására, sőt a havasi románság is tömegesen készült üdvözölni az utazókat. Ez a ma már romantikusnak látszó, de mindenesetre szép és lelkesítő fogadtatás és kézfogás nem történhetett meg. „Egy szép alkalom maradt el arra nézve, hogy havasi népünk értelmisége kifejezze rokonszenvét a Detonáta vendégei iránt, kik közül b. Eötvös nagy tiszteletben áll az erdélyi románok közt egykorú közoktatásügyi oly in-

³⁵ *Hölgyfutár*. 1860. 847. l.

³⁶ *Politikai Ujdonságok*. 1860. 600. l.

³⁷ *Kolozsvári Közlöny*. 1860. 290—91. l.

tézkedéseikért, melyekben e nemzetiség iránt is méltó tekintettel volt; egy szép alkalom maradt el arra nézve, hogy a nemzetiségek önértésének s illetőleg kibékülésének nagyobb mérvű kezessége lehetett volna letéve azon férfiak kezébe, kik a magyar elem közvéleményét legnagyobb részben cselekvő pályájuk körül összpontosították. Ami azonban nyilvánosabb kifejezésre nem jutott, legyen maradandó a szívekben. Egy-más közt élő nemzetek szeressék minden viszonyok közt s becsüljék egymást.³⁸

Míg fia és ennek nevelői a Detonátát járták, addig Eötvös néhány napon át a gyulafehérvári róm. kath. püspöki palotában pihent hasonlóan kiváló szellemű házigazdája, Haynald Lajos püspök, vendégeként. Ide jött el Kolozsvárról búcsúzásra Mikó Imre, kit Besztercéről az E. M. E. és az Erdélyi Gazdasági Egyesület sürgős ügyei szólították volt haza. Búcsúköszöntésük nem a Detonáta csúcán és nem a tervezett romantikus külsőségek között ment végbe, hanem az egykori nemzeti fejedelmek palotájául szolgáló róm. kath. püspöki rezidenciában. Ott kinn a tetőn Erdély természeti szépségeinek verőfényes tükre vette volna körül az egymásnak Istenhozzádot mondókat. Itt az első Árpádok uralkodása alatt fundált székesegyház tövénél, Erdély történelmi levegőjében a jövőt illetőleg bizalmat és hitet hirdető, a jelenre nézve megfontolást és felelősséget parancsoló emlékek és maradványok voltak a tanui a két rokon lelkületű barát s azonos eszméktől áthatott férfiú bensőségesen komoly kézszorításának. Bár egészsége nem állott helyre, mihelyt fia a detonátai kirándulásról visszatért,³⁹ betegen is útrakelt. Szeptember 3-án érkezett Szenttornyára s 8-án vissza Pestre. Ezzel második erdélyi útja véget ért.

A második erdélyi út nem sikerült mindenben úgy, ahogy tervezte és elgondolta volt. Csík- és Háromszékmegyéket mellőznie kellett; a többi vegyes lakosságú várost is, Besztercét kivéve, csökkent testi és lelki energiával s ennek következtében gyorsabb ütemben és kevesebb személyi suggestziót gyakorolva járta végig. De háromheti látogatása így is feledhetetlenül kedves emlékévé lett az erdélyi magyarságnak, sőt egész Erdély számára. A fennkölt szellemű költő és államférfiú személy szerint való kedvessége mindenkit lebilincsel, magyart, román, szászit egyaránt. Jólesett az erdélyieknek, hogy végre akadt egy olyan súlyos magyarországi politikai egyéniség, aki köztük megjelenik, aki Erdély iránt annyira érdeklődik, hogy időt áldozva s egészségét sem kímélve helyszíni tanulmányozásra szánta el magát, törődik Erdéllyel, annak jövőjé sorsával. Emelte az önértéket s fokozta a jobb jövőbe vetett bizalmat, hogy ez a férfi a 48-as törvények alapul vételét s az uniót tekinti a továbbiakban sinequanonnak. Nemcsak hirdeti ezt a szilárd meggyőződést, de egyenesen azért jött, hogy e meggyőződésének híveket szerezzen a nem magyar ajkuak között is. Ezzel erősítette az egyetemes magyar gondolatot, az alkotmányos álláspontot,

³⁸ Kolozsvári Közlöny. 1860. 208. l.

³⁹ Az apa és fiú közötti viszonyt szépen rajzolta meg Berzeviczy Albert: *A két Eötvös*. Budapesti Szemle. 213. köt. 321. l.

de úgy, hogy az az erő ne csak a törvény betűin és valami külső, esetleg kikerülhetetlen tényezők kényszerén nyugodjék, hanem az érdekközösség és egymásra utaltság spontán meg- és fölismerésén, a lelkek bensőséges közösségén. Hogy Eötvös erre vállalkozott, azért fogadta és halmozta el őt Erdély magyarsága a szeretetnek és megbecsülésnek teljes örömeivel, ragaszkodásával. És elhalmozta hálájával is, mert a vállalkozás nem volt meddő, amit igazol a besztercei és Segesvár vidéki szászság tüntetően meleg tisztességadásán túl a szász mértékadó politikai tényezők felfogásának az unióra nézve csakugyan beállott kedvező módosulása.*

Ennek következtében Eötvös második útja, melyet ő tulajdonképen csak egyszerű, magános vállalkozásnak szánt, végeredményben fontos történelmi jelentőséget nyert az által, hogy Eötvös a magyar politikai célgondolat és magatartás egységét hirdette és terjesztette éppen nem eredménytelenül.

Kétségtelen, hogy ez utazás rá nézve is emlékezetes hatással volt. A feléje áradó szeretet és lelkesedés mégis csak felvillanyozták hangulatát, fokozták önbizalmát és munkakedvét. Noha bölcs szerénységgel úgy vélekedett, hogy „azon hazafiui lelkesedés, mellyel annyi helyen fogadtattam, nem engem, hanem csak a Királyhágón túl lakó magyaroknak képviselőjét illeté”, mégis azt, hogy méltónak találtatott arra, hogy Magyarország képviselőjének tekintessék, oly megtiszteltetésnek veszi, melynél nagyobb az egyest nem érhet. E személyes vonatkozású kedves emlékekhez járult a helyszínén szerzett történelmi és társadalmi ismereteknek, közvetlenül átélt lelki benyomásoknak tömördek gazdagsága, minek bőséges tanulságai Eötvös államférfiúi és állambölcséleti felfogását szabatosabbá, helytállóbbá s a jövőre nézve megingathatatlanul kitarótóvá alakították át. Az a levél, melyet nyomban Szenttornyára érkeztekor írt Mikóhoz (VIII. sz. a.), nemcsak emberi okmány, mely írójának méltóságos kedélyállapotát tükrözi vissza, de az erdélyi kérdés kitűnő történeti, államjogi és társadalomtudományi meghatározása. A multa és jelenre nézve minden mellékes vonástól mentes helyzetkép, a jövőre nézve pedig principium, kikristályosodott vezérelv, mely határozottan megszabta Eötvös további államférfiúi tevékenységének irányát. Nemcsak, de — nem kis mértékben, éppen az ő buzgalkodásának eredményeként — sarktételül fogadta el és tekintette az akkori egész politikai táborokar.

Eötvös második erdélyi útjának jelentősége abban áll, hogy megpecsételte s ezzel egyszersmind fokozta az akkori magyar politikai gondolkodás egységét, szintézisbe tömörülését.

* Mint ennek a gondolatnak képviselőjét s Erdélynek barátját és honpolgárát kérte fel 1866-ban munkatársnak Eötvöst az első marosvásárhelyi hírlapnak, a Székely Néplapnak szerkesztősége (Székely Adám és Orbán József). A felkérésre Eötvös levélben válaszolt. E levelet a szerkesztőség a szerző engedélyével a Székely Néplap 1866. szeptember 15. sz.-ban (I. évf. 81. l.) vezércikk gyanánt közölte. Maga a levél azonban ismeretlen maradt, az Eötvös irodalom nem tud róla, összes műveinek gyűjteménye nem közli, nem említi. Ezért soroztuk be és közöljük az ismeretlen levelek között. (XI. sz. levél.).

IV. Harmadik út: az alkotó államférfi.

A miniszter elvei és célja. Zsúfolt útiprogramm. Sok alkotás, még több alapvetés. A kolozsvári tudományegyetem. A kormány és állameszme szerencsés képvisellete.

Majdnem tíz év múlva, 1869 szeptemberében utazta be Eötvös Erdélyt harmadszor és, sajnos, utoljára. Utazásának iránya s főbb állomásai egészben azonosak a másodikéval. Bár egészségi állapota most sem volt kifogástalan (hisz még másfél év sem fog eltelni s már is ravatalon fekszik), mégis ez az útja időben és térben programmszerűleg megy végbe, úgyhogy ez alkalommal Csík- és Háromszék vármegyéket is felkereshette.

Míg két első utazásának célja egy-egy nagy eszme — az elsőben a magyar tudományos élet, a másodikban a magyar közjogi gondolkozás — egységnek képvisellete és terjesztése, harmadik útját helyesen a gyakorlati és alkotó politikus útjának nevezhetjük.

A király és nemzet, Ausztria és Magyarország, kibékült, megévezett. Az alkotmányos élet a 48-i törvények, tehát a jogfolytonosság elvének elismerése alapján helyreállott s az unió is most már reális valóságként s nemcsak papíron lépett életbe. A külpolitikai égbolt, legalább Magyarország szempontjából, egyelőre szintén fellegmentes képséggel ragyogott. Az országgyűlésen s azon kívül is fel-fellobogott ugyan a pártküzdelem heves lángja, de szerte az országban szépen megindult és folyt az alkotó munka. Ennek a békés alkotó munkának áldását várta a sokat szenvedett, szegény Erdély. És Eötvös épen azért jött Erdélybe, hogy személyes tapasztalatok és az érdekeltekkel folytatott közvetlen tárgyalás alapján állapíthassa meg alkotó tevékenységének egyes mozzanatait, a kivitel sorrendjét és formáját. Vallás és közoktatásügyi minisztere volt az országnak s így nemcsak módjában állott, de kötelességéül — ah, mily kedves kötelességnek — érezte eszméit kivinni a gyakorlati életbe, útnak indítani a győzelemre.

Eötvösnek régi és most újra és többször kifejezett sarktétele volt az, hogy a magyarság jövője a műveltség kérdése, hogy a nemzet sorsa főként magától a nemzettől függ. Függ azon erélytől és határozottságtól, mellyel a polgári szabadság és művelődés ösvényén előbbre halad.⁴⁰ Úgy a szabadság, mint a művelődés útja szabadon állott. Tettekre, alkotásokra van szükség. Még pedig szerinte nem feltűnést keltő alkotásokra kell törekedni, hanem a szükséges teendők elvégzésére. Épen ezért a közoktatás fellendítését az állam, a felekezetek, a községek és a társadalom legfontosabb és legsürgősebb feladatának tekintette. És e feladat-komplexumban is fő és első teendő a népnevelés.⁴¹ Ami pedig a megvalósítás módszerét illeti, tudjuk, hogy Eötvös mindenkor a legszélesebb értelemben vett szabadság elvét tartotta szem előtt. A népok-

⁴⁰ L. beszédét a válaszfelirat tárgyalásakor. Összes munkái. X. k. 357. l.

⁴¹ L. i. h. 323. és 348. l.

tatást in ultima analisi állami feladatnak vallotta, de az állam felügyeleti jogának fenntartása mellett a szülők, a községi és felekezeti közösségek iskolafenntartói kötelességét és jogát elismerte, teljes mértékben honorálta, sőt igyekezett tovább fejleszteni. Minden távolabb állott Eötvöstől, mint az imperatív beavatkozás szelleme. Ha azt akarjuk, — úgy mond, — hogy a népoktatási törvény jó eredményekhez vezessen, szükséges, hogy iránta ne ébresszünk ellenszenvet.⁴² Másutt is és többször hangoztatja, hogy mennyire elengedhetetlen előfeltétele a sikernek az, hogy az érdekeltek a törvényt, mely rájuk vonatkozik, az intézményt, melyet számukra megalkotunk, megnyugvással és megelégedéssel fogadják. Különben kész a kívánt eredményt meghiúsító visszahatás.

Ime ily elvekkel és szempontokkal jött Eötvös Erdélybe, az autonómiák hazájába, a nemzetileg és felekezetiileg annyira tagolt országrészbe, amelyet akkor még egy újabb megoszlás, az eléggé heves pártpolitika is tovább atomizált. Mint a kormány tagja, miniszteri hivatalos minőségben jelent meg ugyan, de személye oly népszerű volt s elvei annyira fennkölték s az atomizált Erdély lelki céljaival is annyira összevágók, hogy Erdély most is mindenütt és kivétel nélkül várva-várta, szeretettel fogadta s elhalmozta a tisztességadásnak minden külső jegyével.⁴³ Eötvös azonban, bár mint egyén is és mint az államhatalom képviselője is, jóleső érzéssel fogadta és elfogadta az iránta megnyilvánult lekesedést, nem merült el az ünneplés és népszerűség kedves hullámaiban, hanem folytonosan figyelte, vizsgálta a tárcája körébe eső ügyeket, biztatta és buzdította a meglevő intézményeket, tárgyalt és tanácskozott egyesekkel értekezleteken a pótolni való hiányokról. Bízvást mondhatni, hogy kemény és fárasztó munkát végzett az Erdélyben töltött nem egészen két hét alatt. Igazolja ezt útja egyes állomásainak már pusztá időrendi felsorolása s még inkább egy napi programjának külső lefolyása.

Szeptember 18-án érkezett Erdélybe, Gyulafehérvárra, hol Fogarasi János róm. kath. püspök vendége volt. Arad felől vasúton jött, míg útjának többi részét kocsin tette meg, mivel Erdélyben akkor az arad—gyulafehérvári vonalon kívül más vasút még nem volt. 19-én Balázsfalvára ment. Itt Vancea g. kath. érsek fogadta és látta vendégül. Ugyanaznap estére Nagyenyedre érkezik; 20-án este Tordán keresztül Kolozsvárra, hol három teljes napot tölt. 14-én Tordán és Marosludason is megfordulva s a viszonyokat tanulmányozva estére Marosvásárhelyre megy. 25-én Segesvárt, Keresztúrt és Székelyudvarhelyt járja be, 26-án Csíkszeredát és Csíksomlyót meglátogatva Tusnádon keresztül Sepsiszentgyörgyre érkezik, 27-én Brassóba, hol két napot tölt, de közben kirándul a hétfalusi csángókhoz s négy községgel — Hosszúfalu, Csernátfalu, Türkös és Bácsfalu — a helyszínen tárgyal; 29-én Fogarast megnézve, estére Szebenbe érkezik, onnan szeptember 1-én Szászsebesen megállót tartva Alvincre, honnan okt. 2-án távozott el Pestre.

⁴² I. h. 206. l.

⁴³ Az erősen ellenzéki irányú Magyar Polgár is nagy cikkel üdvözölte az Erdély földjére lépett Eötvöst. 1869. 112. sz. 477. l.

Mint az államhatalom képviselőjét és a kormány tagját mindenütt hivatalosan a hatóságok fogadják, de a hivatalos küldöttségek mögött az utcákon és szállása környékén mindenütt felhangzik a sokaság meleg tüntetése, lelki örömujjongása. Szónokok üdvözik a politikai, katonai, felekezeti hatóságok és intézmények nevében. Ezek végig hallgatása és megválaszolása, a tisztelgések és a tiszteletére adott közétkezések, hivatalos látogatások ugyancsak jó időt vesznek el a napnak huszonnégy órájából, amelyből pedig az éjszakai pihenés mellett tekintélyes mennyiséget kellett fordítani a kocsin való utazásra. Pedig ami idő ezekután fennmaradt, csak azt használhatta fel tulajdonképen való célja szerint a tanügyi intézmények megvizsgálására, tanácskozássra az illetékesekkel a további teendőkről. Így pl. Nagyenyeden szept. 20-án a Bethlen Gábor híres főiskoláját látogatja meg, 1200 tanuló élén Vajna Antal igazgató üdvözi; válasz és az ifjúság seregének megszemlélése után bejárja az egész intézetet: udvart, kertet, a cipósütőt, az épületeket, a tantermeket és lakószobákat, a nagytermet, könyvtárt, a laboratóriumokat és egyéb gyűjteményeket. Legtöbbet időzött a könyvtár régiségeinél és az ásványtárban. Azután megnézte a ref. leányiskolát, a r. kath. és ág. ev. (német) elemi iskolákat és végül az Enyéden már akkor több év óta működő kisedővodát. S hogy még egy másik napot ragadjunk ki, szept. 29-én reggel 7 órára Brassóból Hosszúfaluba érkezett, hol két ág. ev. magyar és az összes román iskolákat meglátogatva, átment Csernátfaluba. onnanTürkösbe és Bäcsfaluba, küldöttségek tisztelgését fogadta, az egyházak vezetőivel tárgyalt, mindenütt végig-vizsgálta a fennálló két-két népiskolát, megtekintette a tervbe vett reáliskola számára felajánlott épületeket (nem reál-, hanem polgáriskola létesült.). Innen vissza Brassóba díszebédre, délután még Fogarast is útba ejtve s ott megállót tartva, estére Nagyszébenbe érkezik.

Valóban bámulatos az Eötvös fáradhatatlan kitartása, komoly munkavégzése! Mintha fizikailag is teljes erőben volna, úgy dolgozott, úgy vitte, hajtotta az alkotás vágya. A hivatás komoly felelősségérzete s a kimondhatatlan öröm, hogy szíthatja a művelődés oltártűzeit, sőt új oltárokat is építhet, elfeledtetett vele minden kimerülést és testi gyengeségeket. Sepsiszentgyörgyön még arra is ráért és kedve van, hogy minden osztályban kérdéseket adjon fel a tanulóknak.

E nagyon rokonszenves egyéni jellemvonásnál azonban a közösség szempontjából lényegesebbek azok az eszmék, amelyeket utazása közben hirdetett s az alkotások, melyek utazása nyomában létesültek s Erdély közművelődését előmozdították.

Sajnos, ekkor mondott beszédeinek hiteles szövege sem maradt ránk. Az egykorú lapok fontosabbnak tartották az Eötvöshöz intézett díszbeszédék szó szerinti való közlését. Eötvös válaszát csak töredékekben jegyezték fel. Legtöbbször csak jellemezték, hogy szép volt, magvas volt, fennkölt stb. Tagadhatatlan, hogy a díszbeszédék között is akad figyelemreméltó, mint pl. Marosvásárhelyt a Szász Béláé, a költő és később egyetemi tanáré. De általában véve nem mulják felül a XIX. sz. második feléből olyan jól ismert vidéki „díszszónoklatok“ hangos és ha-

zafias retorikáját. Meglehet, hogy Eötvös válaszaiban és felköszönőiben is volt megszokott, konvencionális elem. De még az itt-ott található vázlatos feljegyzésekből is ki-kicsillan egy-egy olyan gondolat, axióma, amely sejtetni engedi az egész beszéd érdekes eszmeiségét s így a kárt is, amely e beszédek szószerint való feljegyzésének elmulasztásából következett.⁴⁴ Az 1869-dik évi költségvetési vitában mondott negyven kisebb beszéde és felszólalása is rögtönzés és csupa konkrét tárgyhoz fűződő észrevétel. Egyik másik közülök alig pár mondatnyi terjedelmű. S mégis mennyi helyes gondolat, felvilágosító és meggyőző böles sarkigazság van bennük a tarcája körébe tartozó összes közművelődési, tudományos, művészeti és tanügyi kérdésekre vonatkozólag. Bizonyára igen érdekes gondolatokat hangoztatott és fejtett ki mostani válaszaiban is. Székelykeresztúron azt hangsúlyozta, hogy az emberiség minden szépet és nagyot az iskolának köszönhet. Marosvásárhelyt pedig, mintegy elhárítva magától a személyének tulajdonított érdemeket és dicséretet, azt fejtegette, hogy az eszmék diadalának nincsenek egyes triumfátorai. Vegyen részt minden egyes honpolgár a művelődés nagy munkájában, mert a népnevelést egyes emberek nem, csak egy óriás valósíthatja meg. És ez az óriás: a nép. Ilyen s ehhez hasonló, megfontolásra érdemes gondolatok maradtak megörökítetlenül. Azonban ha a részletek, az egyes gondolatok nem is maradtak ránk, beszédeinek főbb, mert ismétlődő szempontjait mégis megállapíthatjuk. A megnyilatkozó lelkes fogadtatást nem tulajdonította magának és személyének, hanem a kormány és a kormány által képviselt rendszer érdemének s ez érdemek méltánylásának. A közművelődésben való haladástól függ az ország jóléte s az egyesek boldogsága is. Az alap a népnevelés. Jó tanítókról, megfelelő taneszközökről és helyiségekről kell gondoskodni. Örvendetesnek tartja, ha valamely tanintézetben kifejlődött és él valamely sajátos, egészséges, régi hagyomány (Nagyenyed). A közművelődés terjedéséhez intézetek, tanépületek mellett, szükséges az, hogy minél szélesebb rétegek tudatában legyenek annak, hogy a tanulás, a műveltség terjesztése közügy, a társadalom egyetemes érdeke. Mindez a nevelés gondolatának népszerűsítése, a nevelésre vonatkozó közgondolkozásnak ébresztése, élesztése és fokozása. S ki vonhatja kétségbe, hogy mindezeknek hirdetése akkor mennyire szükséges és fontos volt? Hiszen még ma is épen az közművelődésünk egyik legnagyobb hiánya, hogy a nevelés szükségességének és fontosságának tudata, a nevelésre és oktatásra vonatkozó közgondolkozásunk, foszlányos; nincs tisztában önmagával, pedagógiai feladataival, hanem töredékes, alkalmi és így nem szervezen, csak szórványosan fejlődő. Imre Sándor, Eötvös eszméinek egyik legkiválóbb ismerője és méltánylója, az a jeles pedagógiai írónk,

⁴⁴ A deákpárti Kolozsvári Közlöny tudósításai legrészletesebbek. Mellette a szintén Kolozsvárt megjelenő, de erősen ellenzéki Magyar Polgárban olvashatni figyelmet érdemlő beszámolót Eötvös útjáról, beszédeiről. A pesti lapok s az erdélyi nem magyar nyelvű hírlapok már sokkal számszerűbbak a részletekre vonatkozólag. Csak az elismerést kifejező jelzőkben nincs különbség.

aki ismételten és ismételten rámutat nevelői gondolkodásunknak még ma is fennálló hiányosságára, szűkkörűségére s az abból származó nem-törődömségre, érzéketlenségre, újra és ismételten fejtegeti, hogy Eötvös nem a múlté.⁴⁵

Kétségtelen, hogy Eötvös harmadik erdélyi útja egészben is, de maguk az ezzel kapcsolatban hangoztatott gondolatok és eszmék, egyeseknek és testületeknek adott nyilatkozatai, beszédei nagyban hozzájárultak a művelődési öntudat, a nevelésre vonatkozó társadalmi fel fogás és pedagógiai gondolkodás terjesztéséhez.

Ami eszméinek győzelemre jutását, erdélyi útjával kapcsolatos alkotásait illeti, azt már Molnár Aladár így jellemezte: Amerre járt, nyomában többnyire egy-egy iskola keletkezett.⁴⁶ Melyek azok az iskolák? Nehányat meg is említhetünk, mint a dévai, székelykereszturi és zilahi tanítónőképzők, ipariskola Kolozsvárt, gazdasági tanintézet Csíkszeredában, kereskedelmi iskola Kolozsvárt és Brassóban. Am ezeknek az elemi, közép- és szakiskoláknak felsorolása részint túllépné vállalt feladatunkat, részben pedig igazságtalan képet adna Eötvös iskolaalapításairól, tanügyi alkotásairól. Dolgozatunk jellege és kerete sokkal szűkebb, semhogy megtúrne egy ilyen tanügytörténeti kitérést, amelyből természetszerűleg nem hiányozhat a történelmi visszapillantás. De az itt adható kép és felsorolás igazságtalan is lenne. Nevezetesen Eötvös iskolaalapítói tevékenységét, tanügyi alkotásait az egyszerű felsorolás hűen nem szemlélteti. Mert nemcsak azon tanügyi alkotások köszönhetők neki, amelyeket neki magának sikerült megvalósítani, felépíteni. Ezek felsorolása is tekintélyes névsort tesz ki. Azonban a tárgyi igazság ezzel kimerítve nincs. Hiszen Eötvösnek nem adatott meg eszméinek teljes győzelemre vitele. Erdélyi útja után rövid tizenhat hónap múlva halott. S e hátralevő tizenhat hónap alatt alkotott ugyan számos tanintézetet, de nyilván több maradt csak terv és elgondolás, amit csak előkészíthetett, aminek tényleges megvalósulása halála után, utódja alatt történt meg s így mint kész alkotás az utódok nevéhez s nem az övéhez fűződik. Hiába, nem mindig a magvető arat. De hogy magvető nélkül nincs aratás, ez mindenkor érvényes igazság. És Eötvös erdélyi iskolaalapítói érdemét nem lehet teljesen és igazságosan méltányolni, csak — az egyébként nagyon gazdag — aratás kimutatásával. Hanem ha számba vesszük böles, sokfelé hintett, pazar magvetését is, melynek sok, tán legtöbb csirája csak utóbb érett meg áldott és áldástosztó kalászba, amikor a magvető már elköltözött az ercsii sírbolt örökös lakójának. Eötvös, bár sokat alkotott, nagyszabású s mindent felölelő közművelődési programjának keresztülvitelében az alapvetésen túl általában nem jutott el. Legkevésbé annak Erdélyre kiterjedő részében. Ez az oka annak, hogy idevágó tevékenységét a minisztersége alatt létesült alkotások névsora önmagában lényeg és érdem szerint fel nem tünteti. Közoktatásunk tör-

⁴⁵ Erdélyi Múzeum. 1909. évf. 201. kl.

⁴⁶ Idézi Ferenczi Zoltán, i. m. 267. l.

ténetének genetikus ismertetése pedig, amely a kész alkotásokat is, de az alapvetés munkáját is részletesen méltányolja, dolgozatunktól különálló művelődéstörténeti feladat.

A tényleg nem Eötvös alatt létrejött, de valójában általa megteremtett intézetek közül mégis külön is fel kell említenünk egyet, a kolozsvári tudományegyetemet. Működését ez is Eötvös halála után 1872-ben kezdte meg, sőt még a vonatkozó törvényjavaslat megszavaztatása sem az ő nevéhez fűződik. De annyira övé a vonatkozó törvényjavaslat előkészítése, a kivített biztosító tárgyalások lefolytatásának és a szükséges feltételek biztosításának munkája és érdeme, hogy maga az osztatlan köztudat kezdettől fogva ezt az intézetet Eötvös alkotásának ismerte, vallotta mindig. Ez esetben a magvető érdeme percig sem homályosult el. A kolozsvári egyetem felállítása olyan nagyszabású és egész Erdélyt izgatón érdeklő kérdés volt, hogy létesülésének minden mozzanata azonnal és gyorsan ismeretessé vált el a legszélesebb rétegekig s éveken át folyt a módoszatok nyilvános megbeszélése. Így és ezért nem mosódhatott el a javaslatot betérjesztő Eötvös neve a kolozsvári egyetemétől. Annál kevésbbé nem, mert mostani, harmadik erdélyi útjáról előre tudva volt, hogy egyik legfőbb célja az Erdély számára felállítandó kolozsvári tudományegyetem kérdésének megtárgyalása és nyélbeütése. Ezt maga Eötvös is nyíltan hangoztatta.⁴⁷ De ami nem történt meg ennél a nagyszabású intézetnél, a hosszantartó, nyilvánosság előtt tárgyalt előkészítés következtében sem, hány esetben történhetett meg alsóbbfokú s nem országos jelentőségű alkotásoknál, amelyeket pedig Eötvös szintén szemnek szánt — s azzá is lettek utóbb — a magyar kultúra hálózatában.

És végül nem hagyhatjuk említés nélkül Eötvös útjának általános politikai hatását sem. Ő mint államférfiú, mint miniszter a kormányt, a magyar államot képviselte s mint ilyen járta be Erdélyt, kereste fel és fogadta a legkülönbözőbb vallási, nemzeti és társadalmi közösségeket. Szerencsés és bölcs dolog volt, hogy épen ő jelent meg a csak most berendezkedő magyar kormány és a keserves lidérenyomástól csak a tegnap felszabadult, normális életmódot is csak azóta folytatni tudó magyar állam nevében. Ő, akinek személyiségét Erdély is már régóta ismerte és szerette, kinek nemes szándékaiban, fennkölt elveiben senki sem csalódott, de mindenki jót remélve bízott; akinek cselekedetei és alkotásai már eddig közmegnyugvást keltettek, akiben sem felekezetek, sem nemzetiségek nem kételkedtek.⁴⁸

Ha a kormánynak valamelyik más tagja teszi meg hivatalosan ez utat, bizonyosan az is részesült volna a hivatalos fogadások és tisztelgések hideg fényében. De nem abban a spontán, általános és meleg ün-

⁴⁷ Kolozsvár városa tisztelgő üdvözlétére adott válaszában többek között azt mondta, hogy Erdélybe a tudományok, jelesen egy egyetem felállítása céljából jött. Ezt tenni már 1848-ban szándékában volt s csak a körülmények akadályozták meg abban.

⁴⁸ Kolozsvárt Kriza János hálával emlegette föl, hogy Eötvös már 1848 előtt védelmére kelt az unitárius felekezetnek egyik országgyűlési beszédével.

neplésben, amellyel Eötvöst köszöntötte most is egész Erdély a maga tarka-barkaságában s amelyiket ismét csak úgy jellemezhetünk, hogy diadalúttá ünnepélyesedett. Nem, ilyen mértékű népszerűsége most már még Erdély Széchenyijének, gróf Mikó Imrének sem volt. Legáltalább az erdélyi magyarság körében nem. A baloldaliak véleménye Mikóval szemben is hidegebbé lett. Ennek bizonyítéka egyebek mellett az, hogy az akkori erdélyi ellenzéki hírlap, a Magyar Polgár, míg Eötvös útjáról állandóan a legmélyebb tisztelet hangján ír, ugyanakkor a szintén Kolozsvárt tartózkodó Mikót csipkedi, támadja. Eötvös is pártember, párthoz tartozó volt. De annyira sajátosan kultúrpolitikus, hogy támadási felületet nem mutatott, ilyen nála nem találtak, keresni elfelejtettek. Képviselte a kormányt és a magyar államot, de egyénisége, szavai és tettei még az annyira tagolt Erdély földjén sem keltettek ellenmondást. Ellenkezőleg, a széthúzó elemeket, az egymástól különböző, ellentétes, sőt esetleg a magyar államtól magától is idegenkedő, tartózkodó irányokat is harmóniába tudta összefogni. Jobb és megfelelőbb képviselője a magyar államnak Eötvösnél nem volt. Keresve sem lehetett volna találni olyan férfiút akkori politikusaink között, aki kedvezőbb és nagyobb eredménnyel tudott volna bizalmat és jóleső érzést kelteni a magyar állam iránt mindenütt, ahol csak megfordult.

Eötvös harmadik útjának ez a közvetett, jótékony hatása a magyar államra épen nem kicsinyelhető. Az államok ereje és életképessége csak másodsorban függ a törvények szigorától, vagy a fegyveres haderő nagyságától. Legállandóbb és legbiztosabb fundamentum az államban élők bizalma és hite abban, hogy az állam megadja a lehetőséget és szabadságot a saját szempontú életfolytatásra és fejlődésre. És az Eötvös mostani harmadik erdélyi útja, hirdetett elvei, létesített, avagy csak tervbe vett alkotásai, intézkedései, általában egész lénye és személyisége az említett lehetőségeket és szabadságot képviselte és hirdette s az állampolgárok hitét és bizodalját, az állam életének eme tartós fundamentumát, növelte, fokozta.

V. Epilógus.

Röviden vázoltuk Eötvös három erdélyi utazását, annak főbb mozzanatait s az egész eszmekört, amellyel ő Erdélybe jött s amellyel őt Erdély is fogadta.

Mikor először fordult meg Erdélyben, Kolozsvárt, Erdély sajátos összetételű jelenjét és nagyszerű multját még alig ismerte. Egyet azon-

A Siebenbürgisch Deutsches Wochenblatt (1869. évf. 634., 639. l.) áradozva magasztalta Eötvös tanügyi kormányzatát. Vancea János balázsfalvi g. kath. és Saguna szebeni g. kel. érsekek s főpapi udvaruk szinte versenyeznek abban, hogy minél teljesebb megtiszteltetésben és vendégszeretben részesítsék Eötvöst. Kormánypárt és ellenzék versenyezve rójják le tiszteletüket iránta, írta az ellenzéki Magyar Polgár.

A Krizától említett beszéd: *Az unítaria vallás ügyében*. I. Összes munkái. IX. k. 85. l.

ban tudott. Azt, hogy a magyar tudományos munka, bárhol művelik s akárhány új intézménye létesül is, az egész magyarság egyetemének kérdéseivel foglalkozik. S ha igazán és tudományosan foglalkozik, akkor a tudományművelés decentrálizálódása intézmények és egyének vagy a térkép szerint nem a sivár és eredménytelen széthúzást idézi elő, hanem fokozza az egyes tényezők becsúszását, növeli a problémák megoldhatóságának valószínűségét, magának a tudománynak összefogó szintetikus hatását. A Magyar Tud. Akadémia nevében jelent meg az E. M. E. alakuló gyűlésén. Képviselte és megpecsételte a magyar tudományosság egységének eszméjét és elvét.

Második útja, amennyiben több volt és lehetett, mint magán természetű kirándulás és testi-lelki üdülés keresése, szintén most is tudatosan egy egység gondolatát szolgálta. T. i. a magyar közjogi gondolkodás egységét úgy Magyarország és Erdély egymás közti, mint mindkettőnek Ausztriához, az abszolutizmushoz való viszonyában. Az utóbbiban a 48-i alapra visszatérést. Magyarország és Erdély között pedig az unió életbeléptetését vallotta egyedül lehetséges kiindulási alappal. Ezt az elvet képviselte, ennek az elvnek magyarok, románok és főként szászok között való propagálására vállalkozott. Mint láttuk, épen nem eredménytelenül.

Harmadik útja a gyakorlati, az alkotó politikusé. Sok tanintézetet sikerült megalkotnia, soknak csak előkészítéséig, alapvetéséig juttatott el, mint amilyen a kolozsvári tudományegyetem. E mellett terjeszti a nevelésre vonatkozó, öntudatos társadalmi gondolkozást. Hitet ébreszt, bizalmat kelt mindenfelé a magyar állam iránt.

Mindhárom útjában szeretettel várják, lelkesedéssel üdvözlnek. Bizalommal fogadja és kíséri Eötvöst egész Erdély: magyarok, szászok, románok; felekezetek és nemzetiségek; hivatalos méltóságok és egyszerű polgárok, különösen a magyar társadalom, a magyar nép.

Azóta nagy változások mentek végbe.

Az Eötvös által második útjában képviselt és propagált politikai egység előbb a kiegyezésben megvalósult, majd korunkra teljesen felbomlott.

Harmadik útjának politikai vonatkozása is csak történelmi emlék az új államjogi helyzetbe került Erdély számára. De olyan emlék még ma is Erdélyben az Eötvös neve és személyisége, amelyikre nemcsak mi, magyarok, hanem a románság és szászság is tisztelettel gondolt és gondol a jelen viszonyok közt is.

Ami pedig alkotásait illeti, azok az új államjogi helyzet kívánta módosított jelleggel ugyan, de ma is fennállnak mint tanintézetek, mint a művelődésnek megannyi tűzhelyei.

És fennáll, érvényes érintetlenül a magyar tudományos munka és közművelődés egységének elve és eszméje, amelyet Eötvös első erdélyi útjában képviselt. És igaz és örökre érvényes marad Eötvösnek Besztercén mondott szava: a különböző népek különböző pontról kiindulva mind egy irányba, a tudomány csúcsára igyekeznek. Minél magasabbra

jutnak, annál tágasabb lesz látóköruk. S mikor felérkeznek a csúcsra, ott kezdet fognak.

E sorok írója személyesen és már a régi államjogi viszonyok között is közvetlenül tapasztalta Eötvös emlékezetes hasonlatának igaz érvényességét. Épen e közvetlen tapasztalat és személyes meggyőződés vezette arra, hogy utóbb, mint az Eötvös legnagyobb, ma is fennálló, de az új államjogi helyzet következtében szintén módosult jellegű erdélyi alkotásának, a kolozsvári tudományegyetemnek, elhívott munkása, tevékenységét többek között báró Eötvös József élete és művei c. kollegiummal kezdje meg. Vallotta és vallja Eötvössel azt, hogy az igazi kultúra, a valódi tudományos munka, bárhol is támad, egyrészt mindig a nemzeti erők szintézisét fokozza, a csúcs felé törekvő népeket felfelé sarkalja, egyre szélesebb látókör középpontjába emeli, de ugyanakkor érvényesül egy nemzetek fölötti, nemes értelemben vett internacionális hatása is, mely a különböző úton elindult különböző nemzeteket baráti kézfogásra készíti.

E személyesen is vallott és tapasztalt, de indítékaiban Eötvöstől származó, szép, igaz és felemelő meggyőződés birtokában és hatása alatt jött létre ez az igénytelen dolgozat is emlékjelként és hódolatul a legszabadelvűbb magyar gondolkozó, báró Eötvös József, fennkölt szel-
leme előtt.